

ԶԱՅՆ

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄԱՇԵՆ» ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՓԵՏԱԿԱՐԻ ՓԵՏԱԿԱՐ 2009 թ. 1-2 (54-55) ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՓԵՏԱԿԱՐ 2009 թ. 1-2 (54-55)

ԱՄԵՐԻԿԱ

(Արդար 2009 թ. NN 11-12)

Տրապիզոնի մահաճգի (Ելաբեթի) ստեղծումը

1581թ. «Ընդարձակ» և «Չամառոտ» մատյանների գրանցումներում Տրապիզոնը արձանագրվել է որպես Բաբունի ինքնակառավարման պետություն, որը կարգավորվել էր պաշտոնական սահմաններով և այդ կարգավորմանը պատկանում էր մինչև XVII դարի սկիզբը, երբ այն սկսվում է հիշատակվել որպես

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ ԵՊԻ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՏՐԱՊԻԶՈՆՆ ԾԱՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

բելլերբեյությունը: Այնը Ալի էֆենդին 1609-1610թ. (իդ. 1018) երկուսն ճշում է, որ Տրապիզոնի և Բաբունի սահմանների միավորումով կազմավորվում է Տրապիզոնի բելլերբեյությունը¹: 1632-1641թթ. դավաճարային գրանցումներում այս վարչական միավորը որոշ ժամանակ զուգահեռաբար անվանվել է Բաբունի, և Տրապիզոնի բելլերբեյությունը (Ելաբեթի)²: 1650 թվականից ի վեր այն արդեն հայտնի էր միայն Տրապիզոնի Ելաբեթ անունով³:

XVII դարի թուրք տարեգիր Բաբունի Զեյնեթի «Ուլեզլուքներ» ևս փաստում է, որ հիշյալ սահմանների միավորումով կազմվել է բելլերբեյությունը⁴, որի մեջ մտել է նաև Բունիայի (իմա Գոնիո) սահմանները⁵: Այս սահմանը գտնվում էր Վիդիի սահմանի մոտ, գյուղաքաղաք էր, ուներ ծովեզրային մի բերդ, որի մոտակայքում Դալիկան լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքով հոսող ճեղքը թափվում էր Սև ծով: Կազմվել էր Մեհմեդ, Էրիսի, Սուլեյմ, Վիդի (իմա Վիդե-Վիդե)⁶:

Ըստ Բաբունի Զեյնեթի Տրապիզոնի Ելաբեթն ուներ 14 բերդ, 404 կլբեր⁷, թեգերերով և առանց թեգերերի 54 զեանեթ⁸, 398 թիմար, ջերբուլներով⁹ միասին 700 զինվոր¹⁰: Նա գրում է. «Այս Ելաբեթի երկրությունը 5-6 օրագնաց է, [այնուհետև] երեք օրագնաց: Դալիկան լեռնաշխարհի անտառներով... Կազմվել են: Եթեկան, Երդուր, Ալաշկալան, Սալիբ, Սալիբի, Յովաթի (այլ անունով՝ Զորեյ) և Լեյնեթ¹¹: Ինչպես հետևում է Բաբունի Զեյնեթի այս տեղեկություններից, XVII դարում Տրապիզոնի Ելաբեթ վերակազմավորվել է, իսկ կազմների թիվը ավելացել: Այդ կազմների անուններն էլ մասամբ գրանցված են աղանաված, հիշյունական որոշակի շեղումներով, թուրքերի թուրք, Սալիկան Սալիկ, Գոնիոն Բունի, Պլատանան Փլադանա:

Այս Ելաբեթի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև XVII դարի օսմանցի ուղեգիր Եվիյա Զեյնեթին: Ըստ նրա Տրապիզոնը (Թեբե-Էֆենդի) Ունի երկրի սահմաններից էր, իսկ Տրապիզոնի Ելաբեթը բաղկացած էր Տրապիզոն, Գյունուշանե, Մախչա (իմա՝ Մաչկա), Ուլա, Գյունիա (իմա՝ Գոնիո) սահմաններից¹²: Ելաբեթն ուներ 454 ջերբ, ջերբուլների հետ միասին՝ 1850 զինվոր¹³: Նույն արդյունքում մի քանի էջ հետո, որպես Տրապիզոնի սահմաններից են հիշատակվում Խանդան, Սողորի Բաբունը, Վերի Բաբունը, Գոնիան և Տրապիզոնը: Փաշան ճատում էր Տրապիզոնում: Ելաբեթն ուներ թիմարի ղեկավար¹⁴, ղեկավարի ջերբուլա¹⁵ և չավուլների էմիր¹⁶: Ջերբուլների հետ

սահմանների, աշխարհագրական և կարևոր քաղաքների նկարագրությունը ըստ Մյունեջիմ Բաշին:

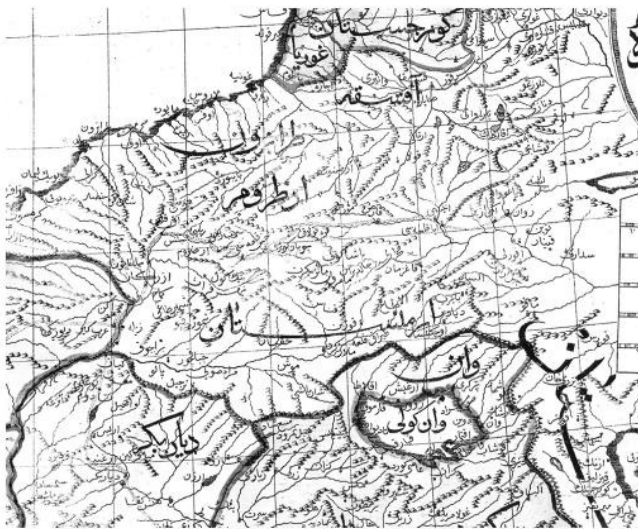
«Արմենիայի վիլայեթ մեծ է: Նրա Արևմտյան կողմը Արմենիայի վիլայեթն է, արևելյան և հարավային կողմը Արմենի և Ադրբեյջանի սահմաններն ու Զիզիլի մի քանի քաղաքներն են: Դյուսիսային կողմը Երդուր Արմենի սահմաններն են: Այս երկրի մեծ մասը, լեռնային լինելով, բաժանվում է երեք մասի: Մի մասը Գալիգա, Երդուր և Բաբունի հարակից սահմաններն են, մյուս մասը՝ Զեզան և Բաբին Ալան քաղաքներն ու դրանց մոտ ընկած տարածությունը: Երդուրը մասը Երդուր, Բաբունի և հարակից մասերը: Ուրիշներն այս [երկիրը] բաժանում են չորս մասի, որից մի մասը Բեզան և Երդուրն է և դրանց

Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է թուրքական վիլայեթ անունով: Սահմաններն են Փոքր Արմենիան, Ունը, Դիարբեքիրը, Զուրիդիստանը, Ադրբեյջանը և Արանը: Երկրությունը Երդուր էլ Ունից հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ալաշկալի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ալաշկալն է: ...Նվաստիս կարծիքով ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի և Երդուրի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան Արա-նայի և Մարաշի Ելաբեթներից: ...Թալիս-ալ-Բուլդանում¹⁷ որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված Եթիստանը¹⁸, Արանան, Արմենը, Ադրբեյջանը [Ադրբեյջանը], Բիթլիսը, Բադրան, Բիթլիսը, Թիֆլիսը, Ալաշկալ, Դեբեդ, Սուլեյմանի, Սիսը, Միսրուսը, Մալաթիան, Վանը, Ուստանը, Մուշը, Երդուր և Ունը (Երդուր) և Մալազկետը¹⁹»:

Այսպիսով, XVII դարում օսմանյան պաշտոնական պատմագրությունը ճանաչում էր իր կողմից գրավված Դալիկան Երկրի գոյության փաստը: Մեծ Դալիկի սահմաններում և անվանում այն միջազգայնորեն ճանաչված անունով Արմենիա: Ինչպես տեսնում ենք, XVII դարում Դալիկան ևս տարածքի նկատմամբ Անատոլիայ կամ Արևելյան Անատոլիա հնարավոր տեղի միջոցով չեն օգտավորվել, քանի որ դրանք իրականում վերաբերում են Մեծ Դալիկի և Փոքր Դալիկի արևմտյան ընկած Փոքր Ասիային²⁰: Ավելին XVI դարի «Իսլամական աշխարհագրություն» քարտեզում²¹ և XVIII-XIX դարերի օսմանյան քարտեզներում նույնպես հստակ ճշվում է Դալիկան երկիրը Էրմենիստան մեծով և տրվում են նրա սահմաններն ու կարևոր քաղաքները²²:

Վերադառնալով Տրապիզոնին՝ նշենք, որ այն XVII դարի կեսին մեծ տեղեկություններ էր տալիս Ելաբեթի (Մահաճգի) կազմակերպության մասին: XX դարի 20-ական թթ.: XIX դարում Տրապիզոնի Ելաբեթը բաղկացած էր Տրապիզոնի և Գոնիոյի լիվաններից: 1846թ. արված փոփոխություններից հետո Տրապիզոնի Ելաբեթը կազմում էր ինչպես Տրապիզոնի կենտրոնական սահմանները, Երդուրը, Բաբունի, Զանգիլի, Գոնիոյի և Բաբունի սահմանները²³: 1867թ. Նահանգային կանոնադրության (Vilayet Nizamnamesi) նոր վարչական փոփոխությունների համաձայն Ելաբեթի կազմում էին Տրապիզոնի կենտրոնական, Բաբունի, Զանգիլի և Գյունուշան-Գի սահմանները: Գոնիոն և Երդուրը Գալիսիայի գյուղերից էին ևս այս Ելաբեթի ենթակայությունից, սակայն ավելացել էր Գյունուշանի սահմանները: Կենտրոնական սահմանների վեջ կազմվել էին Տրապիզոնի կենտրոնականը, Գիսիսը, Բուլաքը, Ուլա, Երդուրը (իմա՝ Դիլիսը), Ալաշկալը, Երդուրը և ճանաչված հարակից մասերը: Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ [կուսակալներ] են իշխում²⁴:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո իրենցին էր Լազիստանի սահմանները²⁵: Ուլաքը դառնում է այս սահմանի կենտրոնը: 1880թ. Տրապիզոնի վիլայեթի կազմում կար երեք սահմանային Տրապիզոնի կենտրոնականը, Գյունուշանը և Լազիստանը: 1888թ. Զանգիլի (Սամսուն) ներառվեց Տրապիզոնին²⁶: Նա ստանալով սահմանի կարգավիճակ մտնում է Տրապիզոնի ենթակայության տակ²⁷: Այսպիսով, 1890թ. Տրապիզոնի վիլայեթի մեջ էին մտնում Կենտրոնական, Զանգիլի, Գյունուշանի և Լազիստանի սահմանները և 22 կազմ²⁸:

Օսմանեյեյի տպագրված «Ասիական Թուրքիա» քարտեզը (հատված) վերցված է «Աշխարհի ատլասից», որը հրատարակվել է Սկյուտարում, 1803/04թ., հիմք ընդհանրվելով Ուլիսյան Զեյնեթի (1750-1830թթ.) «Ընդհանուր ատլասը», Լոնդոն, 1797թ.:

միասին այնտեղ կար 1800 «անվանի զինվոր», իսկ «փաշայի ջերբուլները 1000 քաղաքների են կազմված»: Փաշան ալայի բեյի, ջերիբաշիի և յուզբաշիի հետ միասին ընդամենը ուներ 3000 զինվոր: Պատերազմի ժամանակ այդ բոլոր զինվորները զինված հավաքվում են փաշայի և ալայի բեյի որդեկալի տակ: Զերբուլայացի զինվորի զեանեթը ուրիշին է տրվում²⁹: Տրապիզոնի սահմաններում կար 43 զեանեթ, 328 թիմար, Բաբունի սահմանում 5 զեանեթ, 72 թիմար³⁰:

Նույն դարի մեկ այլ թուրք պատմագիր Մյունեջիմ Բաշին, խոսելով Արմենիայի երկրի³¹ մասին, նշում է, որ Տրապիզոն Արմենիայի սեռնային ճակատագրից է: Մեզանում Արմենիա երկրի մասին այս խիստ ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվում չի արժանանալ: Ավելորդ չեն համարում ամբողջությամբ մեջբերել Արմենիա վիլայեթի (երկրի)

միջև ընկած տարածությունը: Մի մասը Մեզանն է, որ Թիֆլիս է կոչվում, և Զիզիլի Արալի ու Լեյնեզի գավառները: Զաբորդ մասը Միդիան (իմա Միսական - Լ. Ս.) ու Նախիջևան են, իսկ մյուս մասը Խուզդ Բեդը (իմա՝ Խաղաքները - Լ. Ս.), Ալաշկալը, Երդուրը և ճանաչված հարակից մասերը: Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ [կուսակալներ] են իշխում³²:

Որպես Արմենիայի կարևոր քաղաքներ թուրք պատմագիրը հիշատակում է Երդուր, Մուշը, Երդուր (իմա՝ Երդուր), Մեզանը (իմա՝ Մանազկետը), Բիթլիսը, Ալաշկալը, Ունը, Ուստանը, Երդուրը և Դեբեդը (իմա՝ Դիլիսը), որը մայրաքաղաք էր³³: Արմենիա երկրի սահմանների և քաղաքների մասին գրում է նաև Բաբունի Զեյնեթին:

«Դամդուլալի ատուն է: Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոքր և Մեծ... Մեծ Արմենիան

(Տարածությունը՝ 2-րդ էջում)

Նաիրիա Կիլիկյանը ծնվել է Երևանում, ուսանել է Երևանի խ. Արմավանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի կուլտուրայի ֆակուլտետի պարարվեստի բաժնում: Երկար տարիներ դասավանդել է ճյուղի ինստիտուտում: Այնուհետև աշխատել է ՀՀ զԱՄ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնում: 1998թ. պաշտպանել է քեմանտական քնն: Բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ է, 2009թ. տպագրվել է նրա «Հայկական ժողովրդական քեմանտական պարը (20-րդ դարի սկիզբ-30-ական թթ.)» «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մանրանշար, հ. 26: 2002-ից ապրում է Արևելքում, ուր ավարտելով համալսարանի «Նոր հունարեն լեզու և մշակույթ» դասընթացը, զբաղվում է հայ-հունական մշակութային առնչություններով:

Տարբեր կենդանիների շարժումները անհանկուտ պարեր հանդիպում են աշխարհի շատ ժողովուրդների մշակույթներում: Պատմության այդ պարերի ծագումն առնչվում է մշակույթի հնագույն շրջաններին, որպես տոտեմիզմի դրսևորում, այն նախնական հավատալիքի, որը ինչ-որ խորհրդավոր կայա է գտնում մարդու և կենդանական կամ բուսական որոշ տեսակների միջև: Մարդիկ իրենց ծագումը համարում են որոշ կենդանիների ու բուսականներից և ըստ այն էլ իրենց կոչում այդ

Նաիրա Կիլիկյան Արվեստագիտության քեմանտ

ԱՐՋԱՊԱՐԸ ՀԱՅ ԵՎ ՀՈՒՅՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ

կենդանու կամ բույսի անունով:

Տվյալ դեպքում թեման վերաբերում է հայ և հույն մշակութային հայտնի Արջապարին որպես փոքրասիական մշակույթի երևույթ, չնայած այն առումով այն հայտնի ու տարածված է աշխարհի շատ ժողովուրդների մեջ սկսած Դյուսիսային Ամերիկայի հնդկացիներից, աֆրիկյան ժողովուրդներից մինչև Բալկաններ, Մերձբալթյան երկրներ, Ռուսաստան և այլուր:

Ինչպես Հանքերի Արջապարի մասին գրելիս իրավագիտուն ճշում է ազգագրագետ-պարագետ ժ. Խաչատրյանը և իբրև ժամանակագրության հոլում Թոմսոնի «Հին հունական հասարակության պատմության հետազոտություն» աշխատությունը,

նշում, ձեռք բերելով աշխարհի քննյութ:

Հայկական աղբյուրներում արջապարի մասին ամենաինքն վկայությունները գտնում ենք աստվածաշնչյան մանրանկարներում: Դրանցից մեկում, որ քվադրվում է 1329թ., պատկերված են արջի մորթի դիմակավորված մարդիկ, որոնցից մեկը վիճ է ցվազում ու երգում, մյուսները երգում են ու պարում: Բացի վիճից, արջերն ունեն խնձոր և առատության եղջեր: Թատերական այս տեսարանները զարդարված են ծաղիկներով ու բուսականությամբ: Ազգագրագետ է. Պետրոսյանի մեկնաբանությամբ դրանց հարսանեկան տեսարաններ են, քանի որ խնձորը ամուսնության խորհրդանշել է, իսկ առատության եղջերուը՝ ապագա նյութական

են 20-րդ դարի 60-ական թթ.: Դրանցում հետաքրքրական տվյալներ կան այն մասին թե ինչպես է փեսան պարում արջի շարժումներով, ճանաչելով նրա քայլվածքը, մի կողքից մյուսը բեզվելով և տեղում պոտյոսներ կատարելով: Հարսանիքին փեսայի արջ ճանաչելով պարելը անշուշտ իրն ծիսական գործողության վկայություն է, որը նպատակ է ունեցել ապահովելու նրա սեռական ուժը և ընտանիքի բարոյությունը:

Ինչպես վերը նշեցինք Արջապարը մինչև 20-րդ դարի կեսերը հայտնի է եղել նաև Հունաստանում: Թատերագետ Վ. Դուլկանը ճշում է. «Արջի պարը (որ հանդիմանվելով տղամարդ է պարում) համարվում էր երևույթ... չնայած հայտնի է

արջի պար: Այնուհետև այս գործողության վերջում մարդիկ արջ խաղացողի շրջված դասի մեջ դառն էին նետում, սովորաբար իրենց դեկորացիաները: Համայն արջի հետ կապվել էր մասնավորում, որն իր մասնաշաղկապներով լրացնում էր տեսարանը:

Երկար տարիներ էին Հունաստանում արջ խաղացողները շրջում ցուցադրելով իրենց մասնագիտությունը:

Ժամանակակիցները հիշում են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիների արջերի ներկայացումները Աթենքում, Աթլոսի շրջակայքում, արջ խաղացելը գնդկների մենաշնորհն էր: Ներկայացումների պարում էին նաև փոքրիկ գնդկները:

(Հարմարությունը՝ 6-րդ էջում)

ՏՐԱԿՏՈՐՆԵՐ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

(Աղբյուր՝ 1-ին էջում)

Ինչպես ցույց են տալիս թուրքական աղբյուրները, 1907թ. վերջում Տրապիզոնի վիլայեթում գրանցվել է 49, 1911թ.՝ 39 մահից (գյուղատեղում): 1908թ. երիտթուրքական ինդուլգենցիա հետո Հանքերի վանքներում է Տրապիզոնի և կրկին վիլայեթի վերադառնում է 1880թ. վարչական բաժանման կարգավիճակին: 1918-1919թթ. Տրապիզոնի կենտրոնական սանջակի մեջ տնտես էին Օրդուի, Գիրեսունի, Թրիքուլուի, Գյուրեյի, Կաքվե Զեբիի, Արջապարի, Մաչկալի, Սուրմենի (ինձա գետ) կազմները, Լազիստանի սանջակի կազմներն էին Ռիզեի, Արիսանի և Խույսի, Գյուրեյի կազմները բաղկացած էր Հիրանի, Թուրուլի, Զեբիի (ինձա գետ) կազմներից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մարտերից կազմված Տրապիզոնի շրջակային (ավան, գյուղատեղում) կազմակերպությունների «Ընդհանուր վարչական մեղքեր գերատեսչության» (İdare-i Umumiyye-i Dahiliye-i Mâdîyye-i) գրանցումների համաձայն Տրապիզոնի կենտրոնական կազմը բաղկացած էր երեք (Յոնուրա, Շարլե, Թոնյա), Գիրեսունի կազմը երեք (Արջա, Զեբա, Վարազի), Օրդուի կազմը հինգ (Բուլան, Փոքրեբե, Հաքաթանյան, Արջապար, Ուլուքե), Լազիստանի սանջակը յոթ (Արիսան, Զուրա-յի Սեբա, Կիչե (ինձա Կիչե), Զարաթոն, Մափադի, Արջապար, Հանքեր), Գյուրեյի կազմը սանջակը վեց (Զուրուր, Յարմուրդե, Զոնաս (ինձա Զոնաս), Զորու, Հարիշ,

Զյոն) մահիցներից, ընդհանուր առմամբ 24 մահից: Այս կարգավիճակը պահպանվել է մինչև 1918թ.:

Տրապիզոնի մահացի հայ բնակչությունը ևս չիտուսալից հայոց Մեծ եղեռնի արիավորներից, իթիհաբակներից կազմակերպված զանգվածային տեղահանումներից ու կոտորածներից, իսկ մի մասն էլ բռնի մահմեդականացվել:

Այսպիսով Տրապիզոնի մահացի պարբերաբար եթերակվել է վարչական վերանախնդիր, տարբեր ժամանակներում ունենալով տարածքային տարբեր ընդգրկումներ, որը սամյան վարչական կանխատեսված քաղաքականություն էր:

Այսպիսի կառավարման համակարգի հիմնում և վարչական բաժանումների քաղաքականության կիրառումը մի կողմից ավելի արդյունավետ էին դարձնում նորոգված տարածքների պետական վերահսկողությունը, մյուս կողմից՝ քաղաքում էին քրիստոնյաների համակոորդված միատարր ապրելու հնարավորությունը նպաստել ունենալով և պայմաններ ստեղծելով նրանց իսլամացման և թուրքացման համար:

Նոր գրավված տարածքներում ռազմավարական միավորների ստեղծման և վարչական կառույցներում քաղաքացիական մահմեդական պաշտոնյաների նշանակման միջոցով միավորման և պաշտոնավորվում էին քրիստոնյաների շրջաններում մահմեդական տարրի ներմուծումը, ռազմավարական հարաբերությունների ամրապնդումը և հարկային կոնտեյնը քաղաքականության գործադրումը:

- 33 Ayı Ali Efendi, Kavânî-i Âlî Osman der Hüda-i Mezzamî-i Deffer-i Divân, İstanbul, 1979, s. 28-29.
- 34 Süb. Güls. H. Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Ankara, 1964, s. 26, 35.
- 35 Bostan M., Döl, uşlu, t. 22-23.
- 36 Sahin I., "Tımar Sistemi Halkında Bir Risâle", Tarih Dergisi, sayı 32, İstanbul, s. 909.
- 37 Բյաթի Զեբի, «Զիհան մյունա», Թուրքական աղբյուրներ Տրապիզոնի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 2, էջ 50:
- 38 185թ. Տրապիզոնի սանջակի ենթակա Արիսանի կազմը կազմված էր չորս մարիներից: Զեբի (Զոնե), Միսլա և Կիչե:
- 39 Բյաթի Զեբի, «Զիհան մյունա», էջ 52:
- 40 Բյաթի (Կիչե)-Բաթալի մյունալի է տուր, բուր: Օսմանյան կայսրությունում ֆեոդալական հողատիրության (բիլա և զեմեթ) սիֆահիների կողմից ուսանելի մշակելու տրվող հողերի երեք կամ հինգ հազար ակնի էկամետը կոչվում էր բյաթ: 40 Բյաթներով քիմարների բերքները տրվում էր Սուսմալույի, իսկ սամյան բերքների քիմարները բյաթների կողմից ակնի փոքր էկամետի գումարով տրվող քիմարներին էին:
- 41 Բյաթի մեջ կոչվում քիմարի և զեմեթի տերերի սեփական միջոցներով զինված պատերազմի ուղարկող ինձալ զինվորները:
- 42 Բյաթի Զեբի, «Զիհան մյունա», էջ 50:
- 43 Լույն տեղում, էջ 31:
- 44 Թիմարի դեբեթոր-քիմարների հաշվետար ապշուրում:
- 47 Զեբիների քեթիտուր-Ելաբի ամբողջ հաշվների կառավարումը:
- 48 Զալկալիների էմի-դիվանում և արքունիքում ծառայող կոստան սպաների հաշվառում անցկացնող պաշտոնը:
- 49 Ելիսա Զեբի, էջ 41:
- 50 Լույն տեղում:
- 51 Տե. Մյունեջեի Բաշի, Թուրքական աղբյուրներ Տրապիզոնի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 2, էջ 193:
- 52 Մյունեջեի Բաշի, Ելիս տեղում, էջ 199-200:
- 53 Մյունեջեի Բաշի, Ելիս տեղում, էջ 199:
- 54 Արաքսյան և Թուրքական աղբյուրներում Դիմ տեղանունը աղմուսել է և գրանցվել էր քանի

- մանրով Զեբի, Դիմ, Դիմ, Դաշի, Արաքի, Դալի, տե. Դալաթանի և հարակից շրջանների տեղանունների քաղաքում, հ. 2, էրևան, 1988, էջ 68:
- Վարչական Տ. Դալաթանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 109:
- 55 «Թալկի-Կայ- Բուլաթան» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Լույ. Զիլիսի տարաբնույթ է, որը Զյաթի Զեբիի համար ծառայել է որպես սկզբնաղբյուր (Զյաթի Զեբի, Թուրքական աղբյուրներ..., հ. 2, էջ 258):
- 56 Երևանի-Արիսանի, քաղաք կիլիկյան, Մարաշ գավառի Քեթուն գավառական:
- 57 Արքունիք-Արաքսյան:
- 58 Բյաթի Զեբի, «Զիհան մյունա», էջ 29-30:
- 59 Զորաթան Մ., Օրթոթաթա Արաքսյան հորաթ, Ersevan, 1979, c. 14-15. Դալիստուր Է., Զին Դալաթանի պատմության հայեցակետում իրենցաղբյուրը պատմագրության մեջ, «Պատմա-քաղաքական հայտնություն», 2003, N 3, էջ 30-37:
- 60 «Իսլամական Աշխարհագրության քարտեզ» կազմվել է 1570-ական թթ., տրամագիծը 28,5 սմ, պատկերված է Բուլաթ գրադարանում, Օսթրուր - Չեռ. or.317 69v-10r, տե. Գալլյան Ռ., Դալաթանի համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 148:
- 61 «Արիսան Թուրքիա», իրատարակվել է 1803-4, ք. չափերը 72x54 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999. h.2(2), f.18, «Արքունիքական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզ, չափերը 80x58 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999. h.2(2).f.5., «Օսմանյան երկիր», տարաբնույթ է 1867, չափերը, 42x29 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-Maps 42. d.1, f.2, տե. Գալլյան Ռ., Մույն տեղում, էջ 228, 240, 248:
- 62 Gündüz Ali, Hemşiniler, DiI-Tarih-Kültür, Ardanus Kültür Yarımlama Derneği, Yayıno No: 2, Ankara, 2002, s. 59.
- 63 Լույն տեղում:
- 64 Հանքե Ան, Ելի, աշի, էջ 61:
- 65 Սուսմալի-Զորաթան-1. տրիպու, 2. սանջակի-բեյի պաշտոն, 3. սամյան պայմանը գավառ:
- 66 Gündüz Ali, Döl, uşlu, t. 61.
- 67 Gündüz Ali, Hemşiniler, DiI-Tarih-Kültür, Ardanus Kültür Yarımlama Derneği, s. 58.
- 68 Yücel A., Dogu Karadeniz Arastirmalari, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 17.
- 69 Զուրա-յի Սեբա - սամյաններից քաղաքական քաղաքական էր գյուղեր: Անուցող հոսանքով մահից համարաբար քաղաքացի էր յոթ գյուղեր:
- 70 Yücel A., Dogu Karadeniz Arastirmalari, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 17-18.

НАША ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

Мутафян Заре Карапетович

(15.3.1907, Самсун - 11.5.1980, Париж), художник.

Потеряв семью во время Великого Геноцида, в 1917-м находит убежище в американском сиротском приюте. В 1924-м был принят в Школе Мхитаристов в Венеции, в 1927-м — в Академию художеств в Милане, где проучился четыре года. Работал в основном в области живописи.

В 1933-м состоялась первая персональная выставка в Милане. В том же году выиграл свою первую большую премию на конкурсе портрета, состоявшемся в Цюрихе. С 1939-го жил во Франции.

Выставки состоялись в Женеве, Париже, Марселе, США, Бейруте, в Ереване (1967, 1971, 1982 гг.). В Армении создал серию пейзажей, изображающих родную природу и исторические памятники.

Среди лучших его работ — "Резня", "Смерть и жизнь", "Армянская мама", "портрет А. Чопаняна", "Татев", "Арапат и Аракс". Работы Мутафяна "Покинутый очаг" (1966), "Амберд" (1967), "Лес" (1971), "Золотая осень" (1971) и другие находятся в Государственной картинной галерее Армении.

Издан книгу "В Армении с кистью и пером" (1970, Париж).

Давтян Давид Григорьевич

(1880, Трапезунд — 25.4/8.5.1911, Марашан /Западная Армения/), скрипач.

Образование получил в училище Мурад-Рафаэляна, затем в консерватории в Венеции; в 1900-м окончил консерваторию в Брюсселе, был учеником К. Томсона, в разное время также О. Шевича, Я. Кубелика, П. Сарасате, Э. Изаи. В 1904 г. на Международном конкурсе в Брюсселе удостоился премии "Prix d'excellence", был приглашен в Брюссельскую консерваторию в качестве профессора в классе скрипки.

С 1905-го выступал с концертами в Брюсселе, Париже, Лондоне, Амстердаме, других городах Европы, в Египте; с 1906-го — в Тифлисе, Ереване, Эмишадзине, Карсе, в городах России. В репертуаре были произведения Баха, Бетховена, Шумана, Грига, Паганини, Сен-Санса, Сарасате, Эрнста, Бабини, Вьетана, а также армянские народные песни. В 1908-м некоторое время преподавал в школе Нерсисяна в Тифлисе, был в близких отношениях с Комитасом, Н. Тиграняном, Е. Меликяном и другими музыкантами.

Автор музыкальных миниатюр "Душа армянина", "Слезы Киликии", "Сладкие воспоминания", "Ее плач", "Марш смерти", а также стихов и статей.

Фетвачян Аршак Абрамович

(1.10.1866, Трапезунд — 7.10.1947, Медфорд, США), художник.

Учился в Национальном училище в Трапезунде; был одним из первых выпускников Художественного училища в Константинополе (1887). В 1887-1891 гг. учился в Академии художеств в Риме, был учеником Чезаре Маккари.

В 1891-м участвовал в Национальной выставке итальянских художников. В 1891-1895 гг. работал в Вене, затем уехал в Петербург, стал членом Российского товарищества художников, участвовал в выставках.

Путешествуя по Восточной Армении, изображал древнейшие армянские па-

(Начало 2008г. NN 9-10, 11-12)

Законодательному присоединению Сочинского округа к Грузии помешали, возможно, форс-мажорные обстоятельства. В середине декабря 1918 года разразился вооруженный конфликт между Грузией и Арменией. Грузинское командование спешно стало стягивать в зону конфликта все наличные силы. 15 декабря, как пишет Деникин, неожиданно для белого командования, началась эвакуация грузинских войск из округа. "Сочинский округ по соглашению с англичанами признается нейтральным, — пояснил мотивы отхода своих войск генерал Кониев, — [однако] управление в округе остается грузинским"⁶⁸. "Наши части без всякого давления со стороны Добровольческой армии покинули позиции на границе Сочинского округа и отошли к югу. Это передвижение было произведено нашим командованием в уверенности, что неприкосновенность границ округа достаточно

БЕНИАМИН МАИЛАН
Кандидат исторических наук

“СОЧИНСКИЙ ВОПРОС”

(Территориальный конфликт на Черноморском побережье Кавказа в июле 1918- мае 1920 гг.)

гарантировано состоявшимся соглашением"⁶⁹, — писал официоз грузинских социал-демократов. По-видимому, оказавшись в затруднительном положении, грузинская сторона обратилась к англичанам. Взявший на себя посреднические функции полковник Джордан предложил нейтрализовать спорный Сочинский округ и передать всю власть в округе избранному населением земскому и городскому самоуправлению. Для обеспечения нейтралитета предполагалось занять округ небольшим отрядом британских войск⁷⁰. "Все эти переговоры приняли спешный характер как раз именно к середине декабря месяца, когда на юге республики шла борьба из-за Лори и Ахалкалак, и определенно начали замирать к моменту ликвидации армяно-грузинского конфликта"⁷¹, — отмечала тифлисская пресса. Об условиях англо-грузинского "джентльменского" соглашения белому командованию впервые стало известно из сочинской газеты "Свободная мысль". Стремясь избежать интернационализации "сочинского вопроса", Деникин отдал приказ своим частям выдвинуться вперед и, не вступая в бой с грузинским отрядом, занимать оставляемую им территорию. 29 декабря грузинские солдаты покинули станцию Лоо, которая была немедленно занята 3-м офицерским полком Добровольческой армии. Грузины, видя продвижение белых, остановились на реке Лоо⁷².

Идея англичан нейтрализовать Сочинский округ обернулась конфузом. После прекращения военных действий между Грузией и Арменией, грузинское правительство в январе 1919 года потребовало от белых отойти на прежнюю линию раздела⁷³. Прибывший в Тифлис командир 27-й британской дивизии Г. Форестье-Уоккер, 4 января 1919 года обратился к председателю парламента Грузии с "тезисами". 21-й из них касался предыдущих событий в Сочинском округе. "Я до сих пор не знаю подлинную причину спора, — пишет британский генерал, — согласно условиям грузины должны были очистить Сочинский уезд, но и русские не должны были занимать его. Грузинское правительство заявило полковнику Джордану протест, что они выполнили условия эвакуировав уезд, а русские вслед за ними и вопреки достигнутому соглашению заняли уезд. Но я должен указать, что соглашение не было достигнуто. Самое большее были сформулированы условия, на

которые надеялись, что ген. Деникин согласится"⁷⁴. Британский генерал поддерживал намерение грузинского правительства вывести свои войска из округа. Через месяц, однако, Форестье-Уоккер изменил свое мнение. 2 февраля он уже предлагал спецпредставителю Деникина генералу Эрдели компромиссное решение — введение русской администрации в Сочинском округе, но с грузинскими гарнизонами. Но получил категорический отказ⁷⁵.

Современники заметили, что "грузинское правительство в отношении Сочинского округа все время вело двойную игру"⁷⁶. 5 января 1919 года грузинские власти вновь прибегли к проверенному механизму. Они созвали "пленарное заседание общественно-демократических организаций города Сочи". Резолюция этого заседания гласила, что демократическая общественность "считает необходимым, чтобы Правительство Грузии и впредь руководило внутренней жизнью Сочинского округа, пока вопрос о нем в связи с вопросом о всей России, не получит окончательного разрешения на международно мирной конференции"⁷⁷. "Эта

рания постоянного национального совета, назначенное на 26 января [1919 года], не могло состояться ввиду насильственного разгона с участием грузинских солдат... Русское население взволновано"⁷⁸.

После занятия англичанами линии Батум — Тифлис — Баку, командование Добровольческой армии получило уведомление от Британской миссии в Екатеринодаре, что граница между Россией и Грузией установлена вплоть до Туапсе. "В Тифлисе, ген. Форестье Уоккер, с самого начала своего там пребывания, — пишет А. С. Лукомский, — стал определенно на сторону грузинского правительства, поддерживая его в разногласиях с командованием вооруженных сил юга России из-за Сочинского округа... Получилось отчетливое впечатление, что англичане собираются в Закавказье вести особую политику, поддерживая отделение от России образовавшихся там республик, а Батум, как вывозной порт для [баксинской] нефти, насколько возможно сохранить в своих руках"⁷⁹. Проведение раздельной линии до Туапсе показало, что британское командование на Кавказе стояло на формальной точке зрения — сох-

идея могущественной и целебной силы "мирной конференции" и ее компетенции разрешать самостоятельно, без самой России, ее судьбу, — пишет Деникин, — проводилась чрезвычайно настойчиво всеми союзными представителями на Юге. Она встречала признание среди кавказских новообразований и казачьих самостоятельных групп и вызывала глубочайшее негодование среди всех национально мыслящих элементов русского общества"⁸⁰.

После обнародования "резолуции" от 5 января 1919 года в грузинских руководящих кругах и в печати стали говорить о том, что Сочинский округ должен составить неоспоримую и неотъемлемую часть Грузии. 7 января 1919 года Телеграфное Агентство Грузии опубликовало сообщение: "Теперь окончательно выяснилось, что Сочинский округ и в будущем останется в пределах Грузинской республики... Грузинские войска останутся в Сочинском округе"⁸¹. "Непонятно стремление нашего правительства, — писал современник событий, — непременно захватить и сделать "бесспорной" эту по всему негрозинскую территорию. В Сочинском округе грузины составляют не более 5-ти процентов населения и ни историческими, ни этнографическими, ни экономическими соображениями нельзя оправдать такую политику правительства"⁸².

Вся курортная публика, которая приезжала обычно на лето из Петрограда и Москвы, не решилась после октябрьских событий возвращаться в столицы и осталась в Сочи⁸³. Эти представители буржуазных слоев городского общества обвиняли советских социалистов в измене русским интересам. Буржуазный электротехник практически половину мест в городской думе представителям правых кругов. Антикоммунистические элементы образовали "прогрессивный" блок. Городскую управу возглавили кадеты. (По паритетному соглашению председателем Сочинской думы стал эсер — С. Я. Тер-Григорян.) Элементы сочувствующие Белому движению, настояли чтобы управа выделила на нужды Добровольческой армии 100 тыс. рублей⁸⁴. Члены правых партий, по примеру других национальностей округа, решили образовать Русский национальный совет⁸⁵. Эта инициатива была воспринята как угроза интересам грузинских властей. В прессе была опубликована срочная телеграмма, сообщающая, что "собрание русских граждан для изб-

ранения "статус кво", которое было до прибытия британских войск, одновременно признало, что Сочинский округ должен, до решения мирной конференции, оставаться во владении Грузии. С этим лидерами Белого движения согласиться никак не могли"⁸⁶.

5 января 1919 года А. М. Драгомиров обратился с официальным письмом к начальнику Британской миссии в Екатеринодаре генералу Пулю, где излагались требования русского командования. Драгомиров предъявил следующие условия: "Немедленное введение войск добровольцев в Сочинский округ для установления спокойствия и прекращения вооруженных выступлений местного населения; официальное присоединение Сочинского округа к Черноморской губернии, с заменой грузинской администрации — русской..."⁸⁷. 22 января генерал Форестье-Уоккер уведомил русское командование, что он получил инструкции поддерживать грузин, "пока их поведение удовлетворительно" (7), и поэтому дальнейшее продвижение войск Добровольческой Армии в Сочинском округе без предварительного соглашения с ним не должно иметь места⁸⁸. К этому времени относится письмо фельдмаршала Дж. Ф. Милна, командующего британскими войсками на Ближнем Востоке, к Деникину, в котором между прочим сообщалось: "Окончательная судьба Сочинского округа — это несомненно вопрос, который должен быть решен по окончании войны, и всякая попытка решить его теперь же силою оружия должна повести к осложнениям с Грузией... Я прошу Ваше превосходительство придти к дружескому соглашению с Грузией, по крайней мере в Сочинском округе, и тем избежать военного столкновения с этой страной. Операции против грузин в Сочинском округе никоим образом не способны облегчить ваших операций против большевиков, для каковой цели британское правительство снабжает вас оружием и военным снаряжением..."⁸⁹. Как пишет А. С. Лукомский: "Дружелюбного" соглашения с Грузией относительно Сочинского округа достигнуть было невозможно, ибо грузины, поддерживаемые в этом отношении тем же британским командованием в Закавказье, не хотели и слышать о возможности добровольного отказа от округа"⁹⁰.

Английский демарш возымел обратный результат. Он подтолкнул белое командование на более решительные

действия. Грузинское правительство стало получать сведения о сосредоточении значительных сил Добровольческой армии в занимаемой ею полосе Сочинского округа. 29 января 1919 года к начальнику штаба Британской миссии в Тифлисе обратились заместители министра иностранных дел К. Б. Бахташвили и заместитель военного министра генерал А. Гедеванишвили. Британец уверил грузинскую сторону, что части белогвардейцев прибывают в округ "по техническим причинам" и не преследуют агрессивных целей по отношению к Грузии⁹¹. Секретарь правительства Г. Цинцадзе сообщил М. М. Хочолаве и ген. Кониева, что британцы заверили грузинское руководство, что дескать, нападение на Грузию будет воспринято, как война против англичан. "Такие заверения представителей великой державы явились достаточной гарантией для Грузии против посягательства с Севера"⁹². По мнению З. Д. Авалишвили, в 1919 году Великобритания играла такую же роль в защите Грузии от Добровольческой армии, как Германия в 1918 году⁹³.

В начале 1919 года стычки между жителями округа и грузинскими военными были не так уж редким явлением. 31 января в селении Верхнее Лоо произошло столкновение местных крестьян и занимающихся мародерством солдат, в результате чего один из военнотружеников был ранен. Военные власти, вместо того чтобы назначить следствие, послали отряд войск для подавления якобы вспыхнувшего "восстания"⁹⁴. Тифлисская пресса опубликовала телеграмму, которая сообщала, что "неоднократно повторяющиеся грабежи и возмутительные насилия чинимые некоторыми грузинскими солдатами Приморского фронта в Сочинском округе... вызвали в армянском селении Верхнее Лоо вооруженное сопротивление в целях самообороны. Войска республики Грузия немедленно заняли позиции и открыли военные действия..."⁹⁵. М. М. Хочолава сообщал, что конфликт легко было бы предотвратить, "если бы местные власти в лице комиссаров, а также регулярные войсковые части стояли на должной высоте"⁹⁶. По инициативе Сочинской Громады (организация украинцев-эсеров) 5 февраля 1919 года состоялось заседание представителей различных организаций города Сочи. Собрание решило: "1) Потребовать прекращения военных действий и других насилий против мирного населения; 2) Избрать комиссию из 3-х человек для расследования совместно с местными властями всех случаев насилий, учиненных как войсками, так и низшей администрацией; 3) Обратится со срочной телеграммой к английской миссии в Тифлисе о направлении в Сочи и округ делегации; 4) Ходатайствовать перед ней об осуществлении плевбисцита, чтобы население без всякого давления со стороны войск и администрации могло высказаться об организации местной власти, о политической и экономической судьбе округа; 5) Вывести войска из округа"⁹⁷. Против резолюции выступили только П. Измайлов и Я. Цвангер. Представители Сочинского Грузинского национального совета (Хоперия, Чипадзе) воздержались при голосовании.

С передовых линий Добровольческой армии на речке Лоо было видно, как грузинская пехота наступала на Верхнее Лоо. Вследствии британский генерал Бич указывал Н. Н. Жордания, что "войска Деникина видели, как грузины расстреливали армян из пулеметов у реки Лоо"⁹⁸. Создавшееся положение стало удобным поводом для перехода округа под контроль белых. "К нам доходили вопли о помощи, - пишет Деникин, - дабы положить конец этому кровопролитию, я приказал войскам Приморского отряда занять Сочинский округ"⁹⁹. А. С. Лукомский, напротив, сообщает совсем иную версию событий. "4 февраля грузинские войска открыли неприязненные действия против наших войск, и генерал Деникин

приказал перейти в наступление и занять Сочи"¹⁰⁰, - пишет он.

Ранним утром 6 февраля 1919 года части Добровольческой армии сняли передовые посты грузин у станции Лоо. В Хосте белые высадили морской десант. Окруженным грузинским частям начальник Туапсинского отряда генерал-майор Бурневич предъявил ультиматум, где сообщал, что получил приказ "занять Сочинский округ в виду грабежей и насилий, творимых в округе"¹⁰¹.

Судя по фактам, приказ Деникина о занятии Сочи не был отдан спонтанно, под влиянием тех или иных событий на территории округа. К моменту вторжения белых конфликт в районе села Верхнее Лоо был уже улажен. Молниеносный характер самой же военной операции указывает, что готовилась она давно и тщательно.

8 февраля 1919 года в своей речи Н. Н. Жордания сказал: "Сочинский округ занят нами временно и мы готовы оставить его, если не пострадают интересы местного населения, мы предложили английскому командованию занять округ. Не дожидаясь ответа мы начали отходить, но нам предложили остаться до разрешения вопроса об этом округе на мирной конференции. Пробывание в этой полосе для нас было тяжелой обузой и с политической, и экономической точки зрения, и мы готовы были передать ее Кубанскому правительству. Между тем, рабочие, крестьяне и социал-демократическая партия округа заявляли, что Деникин для них неприемлем и от населения явилось много делегаций с просьбой остаться. Мы думали, что фронт обеспечен британской гарантией и оставили там маленький гарнизон. Слухи о готовящемся наступлении продолжали поступать, но английская миссия заверила, что этого не случится... Представитель английской миссии был удручен, когда мы сообщили ему о вторжении Деникина. Он был уверен, что Деникин не посмеет сделать этого... Англия заинтересована в походе Деникина не сюда, а на север, где господствуют большевики"¹⁰². Части 2-й дивизии Добровольческой армии 9 февраля вступили в Адлер и Гагры, а затем вышли на линию реки Бзыбь. 15 февраля на встрече с Уоккером Н. Н. Жордания требовал, чтобы граница Грузинской республики проходила у Гагр¹⁰³. Позицию правительства грузинский премьер разъяснил 18 февраля 1919 года на чрезвычайном заседании Парламента Грузии. "Если отряд Деникина не уйдет из Гагринского округа, - сказал Н. Н. Жордания, - мы должны его отогнать силой. Нашей стратегической границей мы считаем "Гагринские Ворота". Река Бзыбь не может быть границей, так как на этой линии мы будем под вечной угрозой"¹⁰⁴. Абхазский Народный Совет, состоящий в основном из членов социал-демократической партии Грузии, 20 марта 1919 года своим постановлением поддержал это заявление. Этот орган выступил с требованием о немедленном отводе частей Добровольческой армии с ранее занятой территории "до исторической границы Абхазии реки Мзымта"¹⁰⁵.

(Продолжение следует)

68. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 224.
69. "Борьба", 1919, 12 января.
70. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 101.
71. К Сочинскому конфликту// "Народное знамя", 1919, 11 февраля.
72. "Меморандум" Добровольческой армии английскому командованию по поводу взаимоотношений с Грузией// "Кавказское слово", 1919, 5 апреля.
73. В Грузии: в Сочинском округе// "Борьба", 1919, 12 января.
74. Шафир Я. М. Указ. соч. С. 108-109.
75. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 228.
76. От редакции// "Народное знамя", 1919, 27 марта.
77. Документы и материалы... С. 416.
78. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 204.

79. Добровольческая армия и Грузия// "Закавказское слово", 1919, 14 февраля.
80. Там же.
81. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 78.
82. В Грузии: в Сочинском округе// "Борьба", 1918, 21 декабря.
83. "Закавказское слово", 1919, 31 января.
84. По Кавказу: Сочи// "Народное знамя", 1919, 1 февраля. Также см.: Хроника: Разгон русского собрания в Сочи// "Закавказское слово", 1919, 1 февраля.
85. ЛУКОМСКИЙ А. С. Указ. соч. С. 120-121.
86. Деникин-Юденич-Врангель. Мемуары. - М., 1931 С. 98-99.
87. Хроника исторических событий на Дону, Кубани и в Черноморье (март 1918 - апрель 1920 гг.). Выпуск 2-ой. Сост. Я. К. РАЕНКО.- Ростов/Д. 1941. С. 143.
88. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 224.
89. Деникин-Юденич-Врангель... С. 100.
90. Там же.
91. Хроника: Добровольческая армия и Грузия// "Закавказское слово", 1919, 30 января.
92. Военный суд: Сдача Сочи добровольцам// "Слово", 1920, 3 августа.
93. АВАЛОВ З. Указ. соч. С. 206.
94. Конфликт произошел исключительно вокруг села Верхнее (оно же Горное) Лоо. См.: НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 56. Л. 9-9 об. Однако ряд авторов, по тем или иным причинам, проявляют неточность в описании реальных событий. Так А. И. Деникин пишет: "...вспыхнуло восстание армянских селений, охватившее весь прифронтовой и Адлерский районы". См.: Деникин А. И. Указ. соч. С. 224. Обратившийся к этим событиям другой автор полагает, что "грузинские гарнизоны в Адлере, Лоо, Горном и Верхнем Лоо и в других пунктах подверглись одновременному нападению. На подавление "восстаний" были брошены пехотные и артиллерийские части. В районе селений Горное и Верхнее Лоо завязались бои". См.: Козлов А. И. Указ. соч. С. 80. Н. В. Воронович отрицает сам факт "восстания", когда пишет, что "добровольцы предупредили назревавшее восстание армянских поселян и вскоре сами перешли в наступление против грузин...". См.: Воронович Н. В. Указ. соч. С. 100. Грузинская сторона обвиняла белых в том, что "они сами спровоцировали в о л н е н и я (Курсив мой. - Б. М.) среди армян и оправдывались ими вторглись в округ". См.: Добровольческий "меморандум"// "Борьба", 1919, 3 апреля. На суде, рассматривавшем дело об обвинении грузинских офицеров в служебной халатности, повлекшей пленение Сочинского отряда, ни о каком восстании в тылу грузинских войск не упоминалось. См.: "Слово", 1920, 3 августа.
95. "Закавказское слово", 1919, 6 февраля.
96. ЦГИАГ. Ф. 1861. Оп. 2. Д. 116. Л. 22-27.
97. См.: НАА. Ф. 441. Оп. 1. Д. 56. Л. 4-5.
98. "Демократическое" правительство Грузии и английское командование// "Красный архив", 1927. Т. 21. С. 145.
99. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 225.
100. Деникин-Юденич-Врангель... С. 99.
101. "Закавказское слово", 1919, 9 февраля.
102. ЖОРДАНИЯ Н. Н. Указ. соч. С. 200.
103. "Демократическое" правительство... С. 128.
104. ЖОРДАНИЯ Н. Н. Указ. соч. С. 205.
105. "Кавказское слово", 1919, 26 марта.

НАША ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

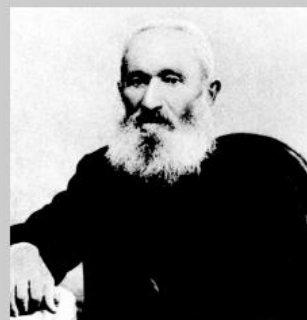
матники, создав более 2000 карандашных и акварельных рисунков. Персональные выставки Фетвачяна состоялись в Батуми (1899), Тифлисе (1900-1908), Пятигорске и Баку (1902), Париже (1919, 1920), где был избран членом Международного товарищества акварелистов, Лондоне (1921), США (Университеты Гарварда, Колумбии, Чикаго, Принстона, 1922-23). Автор трудов о государственных деятелях, по армянской истории, мифологии, фольклору; делал копии с армянских миниатюр, выступал с искусствоведческими статьями в прессе.

В сфере интересов Фетвачяна входили вопросы, связанные с историей армянской архитектуры, оформлением книги, национальным костюмом, искусством вышивки. Художник получил признание благодаря таким картинам, как "Восточная почта", "Женщина из Сасуна" ("Малыш Армения"), "Гевонд Алишан", "Собор Св. Марка в Венеции", "Матеоус Измирлян". В Тифлисе выполнил фрески и скульптуры в церкви Св. Георгия, реконструкцию церквей Св. Стефана в Девичей Пустыни и Св. Георгия в Армавире, сделал алтарь, дверь и другое в церкви Св. Григория в Карсе.

Последние двадцать пять лет жизни прожил в США. Останки перезахоронены в Ереване; работы, согласно завещанию, переданы Государственной картинной галерее Армении.

Айкуни Саргис

(настоящая фамилия — Казарян, 1832, деревня Зефанос, Трапезунд — 1908, Васаршапат), собиратель устного народного творчества, этнограф.

Был учителем в Трапезунде, Ване, Ардаване, Алашкерте. Сотрудничал с периодическими изданиями "Айренник", "Масис", "Еркрагунд". С 1893-го жил в Вагаршапате. Айкуни путешествовал, изучал быт и обычаи населения армянской и других национальностей. Записки 1895-96 гг. вышли в свет в журнале "Арапат" ("Потерянные, забытые армяне", 1895, "Дерсим", 1896, "Персидские армяне", 1896, и т.д.) и отдельными книгами ("Багреванд, провинция Джрабаш", 1894, "Успешная родня и странной разбойник Абриеом в армянских деревнях Трапезунда в 1795-1840 гг.", 1905).

В материалах, касающихся устного народного творчества, обращался к проблеме возникновения и распространения фольклора. Обнаружил Араратский, Мокацкий, Шатахский, Хлатский вариации эпоса "Давид Сасунский", а также эпос "Мокос" (1896). Систематизировал и издал в "Энциклопедическом этнографическом сборнике" (1901-06, тома 2, 4, 5, 6), записанные им образцы устного народного творчества эпического и лирического характера ("Народный роман и сказ", 1901, "Народная сказка", 1902, "Армяно-курдский роман", 1904, "Народные басни, книга 1. Анималистический Роман", 1907, и т.д.). Занимался также вопросами народного права. "Право традиции современных армян" удостоилось премии Лазаревского института.

ԱՐՋԱԿԱՐԸ ԴԱՅ ԵՎ ԳՈՒՅՆ ՄԵՎԱԿՈՒՅՈՒՆԵՐՈՒՄ

(Ալիգրեյ 2-րդ էջում)

Պրոկոպիոսը (Կապադովկիա) որևէ մեկ ոչխարի մորթուց կարողանա հագուստ էր հագնել և չորեքշաբթ արջ մնանակում: Այդ «արջից», համախա և երկու «արջերից» պարսկերեն կապադովկա տառերով էր հանդերձավորված արջ խաղացողը մորթակերպ և դափ գարկելով: Յուդապոլիտոսը տան մոտ կամ հրապարակներում արջ խաղացողը հրաձգելով էր «արջից» կանգնել ետևի ոտքերին և պարել դափի նվագակցությանը և արջ հանդերձավորվածը Քարոսի կամ Երազմոսի էր «արջից» պարում: Բրիտանիայ և թուրք ժողովուրդները ոգևորությամբ հետևում էին «արջի» պարին:

Աստվածախախտության տոնի օրը Կարապետիցներին որոշ գյուղերում (Թեսալիա) երկու մարդ հանդերձավորվում էին որպես արջ և արջ խաղացողը: Երանց շրջում էին տնեխում և յուրաքանչյուր տան առաջ մինչ «արջը» պարում էր «գնչուկ» երգում էր, իսկ երրորդը աճել հավաքում էր ցրանց առաջարկված ճվերները:

Արջ խաղացնելը Ալիստոյուն (Լեսբոս) անվանվում էր Գալ Արապիկոս: Այն մանուկական կատակային պար էր, որի ժամանակ երեք պարողից մեկը արջի դեր էր խաղում: Ինքնը երկու քառորդ էր, ինչպես աշխույժ Սիրտո պարին: Պարողը մնանակում էր արջ խաղալու մեջ ու ցատկներով: Գինեականում պարում էին դիմակահանդեսներ, որի մեծագույնը «Մարուլի» մականունով հովվիցն էր: «Պարիկ Արապիկ» ոգևորված բազմակնչում էին ցրան, իսկ նա պատասխանում էր: «Եթե չունենեմ»: Չնայած ժխտմանը, պարում էր հրավիրելով ցան իր «սիրտը»: Պարի ընթացքում մեկը մյուսի վրա շաղանակներ էր ցնտում:

Կոլոկիթիոն (Ալիոս Նիկոլաոս, Կերկիրա) Արջապարը պարում էին Բարեկենդանի «ձնական» հարսանիքին: Երբ հարսանեկան թափորը հասնում էր մեծ հրապարակ և նվագախումբը սկսում էր նվագել, «փեսան» պարում էր առաջին պարը «հարսի» հետ և հետո յուրաքանչյուրը իր զեղեր էր խաղում: Գրապարակն մի կողմում «գնչուկ» պարում էր «արջի» հետ: Վերջինս սեթեթում էր և հրաժարվում պարելուց: Վերջում «գնչուկ» սկսվողով դրանք էր հավաքում:¹²

Ինչպես վկայում են աղբյուրները, անցյալում, Դունաստանում արջապար բարեկենդանյան գործողությունների պարտադիր մասն էր: Այդպես Սերոսիյ Այիա Էլենի գյուղում Բարեկենդանին Կալոյերոս (Վանական) թատերական գործողությամբ բազի հիմնական կերպարներից մասնակցում էին հանդերձավորված արջ խաղացողը և «արջը»:¹³

«Պոնտոսի Կոտորաք շրջանում ասում են, որ Բարեկենդանին ունաց պարում էին տեղական պարեր և մի ռիթմիկ արջապար Սթաբուրկյան, որն ուղեկցվում էր թուրքերեն երգով»։ Զուլու է Ռ. Սելուլու:¹⁴ Պոնտոսում արջապարերը պարել են ոչ միայն Բարեկենդանին, այլև կրոնական ժողովրդական Մոմոյեթի պոնտապոններին: Դիմակավորվածների այդ թատերական գործողությունները խաղում էին Դոլեկիսիմերոյի տոնրդի ընթացքում:¹⁵ Դանախ մասնակցում էին հանդերձավորվածներ պոնտական «զիպալայով» կամ հունական «Ֆուտանեյալով», պարողներ և երգիչներ, կենդանիներ, հիմնականում արջ և կապիկ, որոնց Արջապար պարերում պատկերվում տարբեր թատերապարային գործողություններ էին կատարում:¹⁶

Եվ հայ, և հույն մշակույթներում բարեկենդանյան թատերական գործողություններին դիմակավորված արջապարերի գլխավոր կերպարներն են արջը, արջ խաղացողը և երաժիշտները: Ներկայումսս պյուժեի հիմնում արջի պարն է, երգն ու նվագը, կատակները և վերջում նրա մահն ու հարությունը աննշել, որ տեղի է ունենում հանդիսատեսի համընդհանուր ակախաճի ու նվիրատվության ուղեկցությամբ:¹⁷

Ողորտում Բարեկենդանին երկու հոգով են պարում Արապիկոն: Անգրում պարույներ են անում իրենց ցուցադրե-

լով ժողովրդի առաջ, հետո մեկն ընկնում է, ձևանալով մահացած և մյուսը ողբում է: Այնուհետև առաջինը վերականգնանում է ու սկսում են պարել միասին: Այլ տվյալներ վկայում են, որ Բարեկենդանին ոչ թե Արապիկո են պարում, այլ դիմակավորված Արջապար:¹⁸

Ժողովրդական թատերական այս գործողությունների հիմնում մեծնող և հարույնում առնող բնության պաշտամունքն է: Երևույթի վաղեմության վկայությունն են հաստատում 4. Կակոկիթիոսի հետևյալ մեջերությունը: «Դանապոյն շատ կրոններ դեռ մի շարք ծեսեր ունեն և հատկապես մի տոտեմական ծես, որը թատերական արժեք ունի: Դրա ժամանակ սուրբ տոտեմը սպանվում է և հասարակական ընթրիքի ձևով ճաշակվում: Այնուհետև սկսվում է ողբը: Պետք է նշել, որ ծեսի մասնակիցներն ուսում են այն հավատքով, որ այդ կերպ առնվում են տոտեմի աստվածային էությանը»:¹⁹

Արջապար պարողները կարող էին պարել դիմակավորված, հաս առանց դիմակի, որն անշուշտ ավելի ուշ շրջան պարտախախտություն էր, ուր արդեն դիմակը, որպես պաշտական և դիմակավորվածի վերափոխման խորհրդանշ, վաղուց կորցրել էր իր ճշմարտությունը:

Արջ դիմակավորվողները սովորաբար իրենց վրա էին բաշում արջի կամ ոչխարի մորթի, որի վրա աչքերի տեղում անցքեր էին բացվում, իսկ լեզուն կարծի կտորի կտրված լաթն էր: Չեղքերի հագնում էին ձեռնոցներ և ոտքերի պարանոցներով մորթի էին կապում:

Դունական տարբերակներում արջ խաղացողը կարող էր գնչու չլինել, քայքայմանակներին, ըստ հնուց եկած ավանդույթի, իրեն գնչու էր ընկալվում: Երևույթի հիմնում իրական արջով պարն էր գնչուի հետ և արջի ու գնչուի դիմակավորված մնանակներ, որն ավելի ուշ շրջանի արտախախտություն էր:

Դայական տարբերակներում նշվում էր, որ արջին ուղեկցում էր երաժիշտների եռյակը, որի կազմում էին երկու զուգն և մեկ դիւլ նվագողներ: Կային հատուկ մեղեդիներ, որ նվագում էին բարեկենդանյան յուրաքանչյուր խաղին և դրանցից մեկն էլ անվանվում էր «Արջի պարը»:²⁰ Դանախ արջ խաղացողը կամ ուղեկցող խումբը երգում էր: Դայական հին աղբյուրներում դիմակավորվածները ցան վին էին նվագում, իսկ հունական արջապարներում դափ:

Արջապարերը հիմնականում մենապարեր էին: Երբ արջը խաղացողի հետ էր պարում, չնայած կարող էր ցան, զուգապար համարվել, սակայն խմբապարի էր վերածվում, հատկապես երբ պարում էին գործողության բոլոր մասնակիցները:

Ազգագրագետ-պարագետ Ժ. Խաչատրյանը 20-րդ դարի 60-ական թթ. Արագիայում ապրող համեմատականորեն զուսնցել է խմբական արջապար, որ կոչվում է Այզոն բար: Ըստ վկայությունների Այզոն բարը միշտ համարվել է մանկական: Երաժշտական չափը 2/4 է: Պարել են ութից տասը տարեկան երեխաներ: Թեմոնի շուրջպար է, որի ժամանակ երեխաները մեկը մյուսի ետևից կանգնած, ձեռքերը ոտքերի արանցից բռնած, բռնում են աջ ոտքի վրա, ձախը բարձրացնելով:²¹ Ըստ ընդհանուր նյութի համադրման, արջապարերը եղել են՝

Ազատ, համապատասխող (ինպրովիզացիոն) բնույթի պարեր, որ պարում էին արջի շարժումները մնանակներով:

Որոշակի պարեր, որոնց պարում էին արջապարի մանակները, որիմակ տեղական կամ ներմուծված պարեր (Սիրտո, Արապիկո, Զարսիլանա, Պուլկա, Թաթարուշկա և այլն) կամ արջի շարժումները մնանակով Այզոն բար խմբապարը:

Այսպիսով, վերը նշված տվյալների համադրումը բերում է այն եզրակացության, որ Արջապարերը հնագույն ժազում ունեն և կապվում են արջ տոտեմի պաշտամունքին:

Արջապարերը մաս են կազմում ժողովրդական բարեկենդանյան թատերա-

կան խաղերին որպես մեծնող և հարույնում առնող բնության խորհրդանշ:

Արջապարերը մաս են կազմում հարսանեկան գործողություններին որպես բերվածավորման ու աճի ապահովման խորհրդանշ:

Արջապարերը մաս են կազմում ցան Դոլեկիսիմերոյի ժողովրդական խաղերին որպես դրական նպատակադրման գործողություններ, նոր տարվա հաջողության երաշխիք:

Պատահական չեն հույն մշակույթում տարածված արջի մասին հավատալիքներն ու ասացվածքները, որոնց հաստատում են ինչպես կենդանու վաղ պաշտամունքի ծագումը: Դավառում էին, որ արջի մաշեղ բուժիչ են: Պոնտոսում ասում էին, որ մարտի 9-ին արթնանում են բոլոր վայրի զագանները և առաջին հերթին արջը: Երբ մեկը հանկարծակի հայտնվում էր օտար թաղամասում կամ գյուղում ասում էին կարծես արջ լինի,²² իսկ Զյոթաիայում ասում էին: «Լավագույն պտուղները սարի արջերն են ուսում»:²³ Եվ, ի վերջո, հայտնի հունական ասացվածքը ասում է: «Զագան արջը չի պարում»:

Այսպիսով, հայ և հույն մշակույթներում տարածված արջապարերը սինթետիկ բնույթ ունեն, որոնց բնորոշ էր թատերական և ռիթմիկ-պարային շարժումները, կատակերգականությունը ու դիմակավորումը: Այս ամենով հանդերձ արջապարը համարվում է փոքրասիական մշակույթին բնորոշ և անցյալի գիրկն անցած մի ինքնատիպ ավանդույթ:

1. Խ. Ասմունեյան, Գին Դայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Ե. 1931, էջ 169-170:
2. Ю. Линтис, Литовские народные танцы, Вильнюс, 1965, с. 22-23. 3. Королева, Ранние формы танца, Казань, 1977, с. 100-109.
3. «Դեյախը» «Տոտեմիզմի կոնցես»-ում գրում է, որ այն ժողովուրդները, որոնք դեռ գտնվում են տոտեմական մակարդակին, իրենց որդեկական կոնցեսիան ծեսի ժամանակ գրում են տոտեմը, որըն այն և նրա մորթին հագնում:
4. Այնուհետև որոնք մինչ մեր օրերը պարում են մապական կողմերում հատկապես կոլոկիթիոն և Ինգուլում, արջը սուրբ են համարում միայն այն պատճառով, որ այդ կենդանին իրենց շատ կենական կարծիքներ է բախարայում: Երբ անվանում են «Մարի աստված» և հավատում, որ այն իրենց մախախյուն է: Տես Լ. Կակոկի, Թատերի մախախյունական մեղքը, Սթեբ, 1948, էջ 64-70 (հունարեն):
- 4.3. Петросян, Театральные черты в средневековых армянских миниатюрах, Դայ ազգագրություն և բանասիրություն, Ե., 1975, էջ 143-144:
5. Բրդյան, Դայ ժողովրդական խաղեր, հ. 1, Ե., 1983, էջ 170-171:
- 6.3. Петросян, Образы животных в армянском народном театре, Советская этнография, номер 5, М., 1974, с. 131-138.
7. Срё. Лисициан, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Е. 1956, с. 28-29.
8. Ф. Тер-Мартиросян, Медвеконок и другие персонажи армянской мифологии, Армянский центр стратегических и национальных исследований, Е., 1996, с. 14-15.
9. Վ. Պուլկիս, Պոնտոսի ժողովրդական թատերի երկուդիմակ տեսանկյունից, Պոնտական արխիվներ, N 38, 1983, էջ 298-300 (հունարեն):
10. Լ. Տունալկարի, Լեոնդապ, Մի մանապարհորությունը դափի հին արխեսների հնչյունները, Երգեր և երաժշտություն, Սթեբ, 2006, էջ 102-103 (հունարեն):
11. Լ. Կիլիսյան, Գրանցում Գ. ճեպալանից, Սթեբ, 2006:
12. Ս. Ռաֆիս, Դունական պարի հանրագիտարան, Սթեբ, 1995, էջ 71-74 (հունարեն):
13. Մ.Էլենյու, Կալոյերոս թատերախաղը Սերոսիյ Այիա Էլենիում, «Կաթիլների-Էպոս իմեթես» ամսագիր, մարտ 1, Սթեբ, 1998, էջ 5-8 (հունարեն):
14. Ս. Ռաֆիս, Ույն տեղում, էջ 74:
15. Դոլեկիսիմերոն հունարեն նշանակում է 12 օր: Դա ռեկոնստրուկցիայի 25-ից մինչև հունվարի 6 ընկած մանապարհապարհ է: Եճմունք տոն-Նոր տարի-Մանականատույնում իրար հաջորդող տոներով:
16. Խ. Ասմունեյան, Պոնտոսի թատերը, «Կաթիլների-Էպոս իմեթես» ամսագիր, սեպտեմբեր 29, Սթեբ, 1998, էջ 29-31 (հունարեն):
- 17.3. Петросян, Ж. Хачатрян, Армянский народный танец, М., 1980, с. 22-23. 3. Петросян, Сюжеты и образы народного драматического творчества армян, Фольклорный театр народов СССР, М., 1985, с. 171-190.
18. Ս. Ռաֆիս, Ույն տեղում, էջ 71:
19. Վ. Կակոկի, Ույն տեղում, էջ 67-68:
20. Ժ. Խաչատրյան, Զալախիսի հայ ժողովրդական պարերը, Դայ ազգագրություն և բանասիրություն, հ. 7, Երևան, 1975, էջ 102:
21. Ժ. Խաչատրյան, Դանեմի մի քանի պարեր, Տեղեկագիր, Ե., 1964, N.3, էջ 75-77:
22. Ե. Դավանդուկ-Բախուզ, Պոնտական ազգագրություն, Պոնտական արխիվներ, հավելված 19, Սթեբ, 1999, էջ 48 (հունարեն):
23. Ս. Ելիենյու, Զյոթաիայի պատմությունը, ազգագրություն, Թեսալոնիկ, 1960, էջ 308 (հունարեն):

ՆՈՐ ԳԻՔԵՐ

ԲԱՆԱՏԵՐԾԻ ՉՈՐՈՐՈՐ ԳԻՔԸ

Օրերս Երևանում հրատարակվեց Ալեքսան Գոմցյանի ստեղծագործությունների չորրորդ ժողովածուն: Գեղի-հակ ծնվել է 1955-ին Կրասնոյարսկի Բոգոդանովկայի (Նիժնոմիդոնայի) շրջանի Գեղտիա գյուղում: Երևանի Խ. Արզիսի մանկ. հայկ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտի մաթեմատիկայի ֆակուլտետում ավարտելուց հետո 1978թ. գործուղվել է Արխագիա: Երկար տարիներ աշխատել է Օմբեդայի, Ամոնդի, Նեոքին Լեմասայի, Գանթիարի (Ցանդի-դիլ) հայկական դպրոցներում: Կոագ-աբխազական պատերազմի ժամանակ 1993-ին, նա Օմբեդայից ընդամենով բռնագաղթել է Դայաստան: Այդ մասին է պատմում նրա «Մայիս էր ...» հոդվածը, որը տպագրվել է «Չայն համեմատական» ամսագրերի 2004թ. 3-րդ համարում: Այն տեղ է գտել նաև հեղինակի այս «Ամերիկոն ծառեր» վերնագրով պոեզիայի և արձակի ժողովածուի մեջ: Մեր ընթերցողներին ենք ներկայացնում գրքից մեկ ստեղծագործություն:

Ս. Կարդոնյան

ԴԻՍՈՒՆ-ԴԻՍՈՒՆ (ԵՐԳ)

Դովը տարավ հիսուն տարի՝
Դիսուն ոսկեպարուն,
Դիմա էլ ոչ սիրտն է լալիս,
Ոչ էլ խնդում թաղում...

Չի ազգեցավ երգն իմ շուրթի,
Դիմա՛ ի՞նչ էր, անցավ,
Դիսուն գարուն, հիսուն տարու՛
Ծաղալ են, ախ, ծաղալ...

Գինի լցրեց գավն իմ ճաղքի,
Խնձը հիսուն-հիսուն,
Տղերը, մի երգ գիտե՞մ կիսատ,
Որ սրտից է խոսում...

Կիսատ մի երգ, կիսատ մի կյանք,
Սեղան ճատած մի օր,
Ու արթնցող սիրով կիզված,
Կիզված հոգով մոլոր...

Կիսատ մի երգ՝ կիսատ մի կյանք,
Այնպես արդեն, անցում,
Գիշերն ի բուռն սիրահարված
Թափառեցին անտուն...

Դետո սարերն ի վեր ելան,
Դարս գրվում աննշել,
Ու բուն մտան իրար գրկած՝
Գիտված ու անուշ...

Սարի պաղ շունչ ջամու բերան,
Ցիտից մարդը մի սեր,
Տեսավ վերից նրանց Աստված,
Տաք վերնալույս ծածկեց...

Չի ազգեցավ երգն իմ շուրթի,
Եկավ՝ ի՞նչ էր, անցավ,
Դիսուն գարուն հիսուն տարուս,
Ծաղա են, ախ, ծաղա...

ԱՐԵՒՄՏԱՅԱՅ ԳԱՂՈՒԹ ՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

(Նիւթեր գաղութահայ պարմուլթեան համար)

Գրեց՝ Կարէն

(Սկիզբը 2008 թ. 5-6, 7-8, 9-10, 11-12)

Սկսա՛ք ի՞նչ ճակատագրական ճշմարտութիւն ունեցաւ ղեկավարներու պակասը այդ շրջանին մէջ եւ որքան էր մեծ-մասնաւորապէս ղեկավարներու կատարած դերը Վանի հերոսամարտին մէջ:

1915-ի ամրան լուրերը եւ ստացուիւն թուրքիայէն կոտորածներու մասին: Բայց աղետի ահռելի չափը դեռ յայտնի չէր: Կը յուսացուի, որ Վանէն դուրս ինքնապաշտպանութեան հզօր փորձեր կատարուած են որչի՜ք վայրերու մէջ ալ: Մեծ յոյս կայ մտնել Տրապիզոնի գիւղերու վրայ: ան-տեսնալ են թուրքացեան կը վստահացնեն թէ, անպատճառ դիմադրութիւն տեղի պիտի ունենան:

Սովորած մնացած լազ-թուրքերու շրջանակէն լուրեր կ'ելնեն, թէ Տրապիզոնի շրջակայները 2000 հայեր կը դիմադրեն թուրքերուն: Այդ լուրերը կը համապատասխանեն մեր տածած վստահութեան: Կը մտածենք ուէ՛ծ ծնունդ օգնութեամբ հասնի՜:

Նոր վերադարձած են Պոլսէն Սուխան: Սուխանի հայկական կոմիտէն իր խաչապատկերը կազմով կը վախճալ ճախածեմարկ ըլլալ: Սովորած կը հեռագրեն թիւիւրիս Ազգ. Բիւրոյին եւ Պետեր-թուրք Պետական Դումայի անդամ Մ. Պապազեանին, յայտնելով որ առնա՛ծ լուրերու համաձայն Տրապիզոնի շրջակայն-ը 2000 հայեր յուսահատական կռիւ կը մղեն, եւ կը բախանան խնդրել պաշտան իշխանութենէն որ մարտաճակով օգնու-թեան փութացի, պարտաստ ենք ահի-րուն ծանօթ առաջնորդները:

Ինչպէս կ'երեսայ, պէտք եղած դիմու-մը կը կատարուի: Սեւաստապօլէն, ծովա-յին հրամանատարէն հրաման կուգայ Բաթում: Իր թորփիլանման մը հետախուզու-թիւն կատարուի թուրքիոյ այդ ափերը: Իշխանութենէն կը դիմէ Բաթումի հայկա-կան կոմիտէին, ան ալ հեռագրով ինձ: Վալարները գիւղերէն բերել տալով ճամ-բայ հանելու վրայ էի, երբ երկրորդ հեռա-գիր մը կը տեղեկացնէ թէ յետաճգուած է:

Կ'անցնի քանի մը ամիս: Օր մը ստի-պողական հեռագրով միայն 10 հոգի կ'ու-գուի: Կը դրնեն Սոչիէն այդ շրջանի ծա-ծութ կտրին տղաքներ, բնիկ Սիւրմենէի: Անոնց դերը պիտի ըլլար Սիւրմենի մօտ

գիշերանց ամը ելնել, վեր բարձրանալ գիւղերը, տեղեկութիւն առնել եւ քանի մը օր վերը գալ ծովափ, ազդանշան տալ թորփիլանման, որ իր կարգին ճաակ մը պիտի դրկէր եւ զանոնք առնէր ճաակ: Անկէ վերըը պիտի սկսէր օգնութեան գործը:

Դիսքը մեծ էր, մերսուք ուէ՛ծ քաշկից չունէին, թորփիլանման ճաակով մը դուրս պիտի գային եւ ելնէին ցամաք, որ առաջին հերթին կրնային դիմադրուիլ թուրք եզերապահներէն եւ ճանի մնալ կոտորուիլ: Բայց մեծ էր սերը դէպի իւրա-յինները, զուգը պիտի փրկէին հազարա-որներ: Ոգեւորուած կ'երթան դէպի վտան-գաւոր անձնաճոթը:

Ի՞նչ էր պատճառը ցարկան կառա-վարութեան այս մարդասէր ու հայաստը վարկունքին, այն կառավարութեան, որ ոչ մի պաշտպանողական ցոյց չըտաւ թրքա-կան ափի տեղահանութիւններու ժամա-նակ: Ան կրնար իր նախնիներով պաշա-նալ թուրք քաղաքներուն եւ որոշ տալու-րութիւն թողնել: Թուրք տարող ծովագեր-այ քաղաքներու մէջ կ'ընդդիմանար, եւ տատամէր կոտորած սկսելու, վախճա-նով ռուսներու վերծիմարութենէն, ռուս նաւատորմէն: Թուրք կառավարութիւնը սակայն կը համոզուի ժողովուրդը, թէ վախ-նալու բան չկայ, Ռուսիան չարաչար պար-տուէր է Արեւմտեան Ճակատին վրայ, իսկ Սեւ ծովի ռուս նաւատորմը ջախջախու-ած է եւ իրօք, կարծես այս համոզումներուն ուժ տալու համար, հայկական տեղահա-նութիւններէն առաջ ռուսական նաւա-տորմիւրը ամիսներով իր գոյութիւնը ցոյց չտաւ, մինչդեռ առաջ քանի մը շաբաթը անգամ մը ուժեղացուցին կ'ընէր:

Կ'ենթադրենք թէ անկի շահագրգ-ռուած է թրքական բանակի փրկուելի ան-ցույթածով քան հայնով: Բայց չէր որ մենք ալ կրնայինք օգնուիլ հետախուզու-թենէն:

Թորփիլանման Բաթումէն մեկնած առնեն յայտնի կ'ըլլայ թէ ռուսներու հոգը որչի՜ք քան է: Լսեն թէ, որ թուրքերը 150.000-նոց թարմ բանակով մը Տրապի-զոնէն Բաթում պիտի արշաւեն: Կ'ուզէին այդ լուրը ստուգել: Տրապիզոնի մէջ Ուն-իի յոյն վստահելի գործակալ մը: Եւ տեղաքը գիւղ ելնելէն յետոյ պետք է հա-ղորդակցութեան մէջ մտնէին քաղաքա-

նակ յոյնին հետ եւ անկէ ստորգ տեղեկու-թիւն առնելով՝ որոշ օր յետոյ պիտի գային ափը եւ թորփիլանման ազդանշան տա-լին:

Թորփիլանման ափէն հեռու կը կանգ-նի, տղաքը նաւակով մը կը մօտենան ափին: Միասին են Գ. Գրապեան եւ Գ. Խանտաբեան օգնելու եւ տղոց դուրս եկած վայրը ճշդելու համար: Գրապեանը-նորը ափ կ'ելնեն եւ կը խորասուզուին մթութեան մէջ:

Որոշուած օրը թորփիլանման կ'եր-թայ, ազդանշան չի կրնար առնել, եւ կը վերադառնայ ծնունդնային: Կը տիրտ տա-կալի անձնակազմի մը: Ի՞նչ եղան տղանե-րը. արդեօք անո՞նց ալ աւելորդ գոհ մը եղան:

Քանի մը ամիս յետոյ ռուսները կը գրաւեն Տրապիզոնը եւ տղաքը երեսան կ'ելնեն: Ի՞նչ պատահե՛ր էր իրենց եւ ին-չո՞ւ ժամանակին ազդանշան չէին տուած: Ցամաք ելնելէ վերջը, կ'երթան արախտ-ներէ, կը բարձրանան գիւղերը: Անէն քան աւելա՛ն, անդա՛նութեան ճշան չկայ: Կարգ մը տուներու մէջ թուրք գաղթակա-ն-նը կը բնակին: Վերջապէս կը գտնեն յոյն ջաղացապան մը, անկէ կը լսեն կատարու-ածներու մասին:

Յոյնը կ'ըսէ թէ փախստական հայեր կան քիչ թիւով, որոնք կառավարական ու-ժերու հետ ալ կ'ընդհարին, բայց անոնց հիմա մօտեղ չեն, շատ հեռուները տեղա-փոխուած են:

Կ'ը պատմէ Տոյպալ, որ հայերու մօտ բարեկամ Շաթիր գաւտ Իսմայիլ ալէ (Շէլ-ճըքի եղբայր) հակաիթթիստական, հայերու գիմաթափութենէն յուսահատած եւ կռուանք կորսնցուցած, իթթիստա-կան կ'արձանագործուի եւ վստահութիւն գրաւելու համար ամեն տեսակ չարագոր-ծութիւն կ'ընէ հայերու գլխին: Միւս կողմէ՝ յոյն գիւղացիի մը միջոցաւ յարաբերութե-ան կը մտնեն ռուսներու ցոյց տուած յոյ-նին հետ եւ կը ստուգեն, որ 150 հազար թարմ զօրքի լուրը առասպել է:

Ծովափ վերադառնալու օրը կը մօ-տենայ: Կ'որոշեն վերոյիշեալ Իսմայիլ ալ-է-ն ալատե՛ծ եւ այնպէս հեռանալ: Յանկար-ծակի կը շրջապատեն ղեկավարները, բայց ան խորամանկութեամբ խոյս կուտայ եւ կառավարութեան կը տեղեկացնէ, թէ բազ-

մաթի հայ ֆետայիներ եկած են Ռուսիա-յէն:

Որոշուած օրուան գիշերը տղաները կ'իջնեն ծովափ, ազդանշան կուտան: Շու-մէն ոչ մի պատասխան: Ինչպէս կ'երեսայ, թորփիլանման շատ հեռու կը մնայ եւ չի տեսնու արդանշանը: Բայց թուրքերը՝ ծո-վագերի հակողութիւնը սաստիկացուցած՝ կը տեսնեն ազդանշանը եւ կը յարձակու-ին այդ ուղղութեամբ: Մութին մէջ տեղի կ'ունենայ ընդհարում մը: Տղաները կը ձգտին բարձրանալ դէպի անտառները, իրար կը կորսնցնեն: Իրենցմէ մին թեթեւ կը վիրաւորուի եւ կը մնայ ձորակի մը մէջ: Լոյս է արդէն: Ուզարկու չէթ մը առանց զայն տեսնելու կուգայ արիւնի հետքով դէպի ինքը: Վիրաւորը տասնոցը կը կոպ-նէ ու կը սպաննէ զայն եւ ուժեղը հաապե-լով կը փոխէ իր տեղը: Օրերով կը մնայ մացառներու եւ անտառներու մէջ, վերջա-պէս յոյն գիւղացիի մը տունը կ'երթայ, որ կը իմաննէ զայն: Ի վերջոյ, բոլորը իրար կը գտնեն, կը միման միւս փախստական-ներուն հետ:

Ֆետայիներու գալը սարսափ կ'ազդէ թուրքներուն, որ ճորձներու փոխ հազար-ներու կը հասցնեն: Այնպէս որ երբ ռուս բանակը կը մօտենայ Տրապիզոն, ֆե-տայիներու վերծիմարութեան երկիւղէ՞ն՝ գիւղ-քաղաք կը պարսկին ու կը փախչին, զնացած վայրերու մէջ տասնեակ հազա-րաւորներ գոհ տալով տարափոխիլ իյա-անդութիւններու:

Չօր. Եւսիտով, թէն բարեացակամ դէ-պի հայերը, բայց բարձրէն եկած իրաւանի վրայ թրքաւոր քաղաքակրթութեան կը հե-տին: Ցարդարար թուրք մը կը կարէ Տրա-պիզոնի մէջ, բայց յետոյ կը սկսի սիրաշա-կի փախչիլ չկնդող թուրքերը: Թուրքերը, ճկատելով այդ քաղաքակրթութեան, քա-նի կ'երթան համարձակ կը դառնան, ամեն օր զանգատ կը ներկայացնեն իրարեւ-մասին: Անոնց բողոքագիր մը ալ կուտան Շաթիր գաւտ Շէլճէք ալիի դէմ: Կը ձերբա-կալուի ապա՛ծ Շէլճէք ալի, որ կը կարծի թէ քրիստոնէայ Ռուսիան զինքը պիտի վարձատրէ, հայերուն օգնան եւ իր տղան զոհած ըլլալուն համար:

Շէլճէք ալի կը դրկուի թիւիւրի, Մետե-լի բանտը:

(շարունակութեան 8-րդ էջով)

ԱՐՄԱՆ ԵՌԻՋԱՐԱՅԱՆ Պատմ. գիտ. քննաճառ

(Սկիզբը՝ 2008 թ. 9-10, 11-12)

123. Տերմ լեռ - գտնվում է Գանձաշե-նի մեծ գետի ակունքների շրջանում և ու-նի 3434 մ բարձրություն:

124. Սատանի գետ - սկիզբ է առնում համանուն լեռան արևմտյան լանջերից և հոսելով հարավ, թափվում է Ջեմիլ գետ:

125. Սատանի լեռ - գտնվում է համա-նուն գետակի ակունքի շրջանում Օվիտ լեռանցքից հարավ-արևմուտք:

126. Սատանի լեռներ - ձգվում է հյու-սիսից հարավ Ջեմիլ գետի վերին հոսան-քից մինչև համանուն լեռ՝ համանուն գե-տակի ձախ ափի երկայնքով:

127. Սարիլիճ - գտնվում է Աղվաջուր բնակավայրից հյուսիս-արևմուտք Քաջ-քար գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:

128. Սարիլիճով լճակ - գտնվում է Գան-ձեմի լեռնաշղթայի միջին հատվածի հյու-սիսային լանջին 3522 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևելքում:

129. Սելյամցար գ. - գտնվում է Եղնի-ովիտ լեռից հյուսիս արևմուտք 2640 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևմտ-յան լանջին:

130. Սև լեռ - գտնվում է Ալքըփարմաղ լեռնաշղթայում և ունի 3377 մ բարձրու-թյուն:

131. Սև լճակ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան արևմտյան լանջին:

132. Սև լճակ - գտնվում է Սև լեռան հյուսիսային լանջին:

133. Սև Քաջքար լեռ - գտնվում է Քաջ-քար լեռնաշղթայում Աղվաջուր գետակի

ՀԱՄԱՄԱՆՈՒՄ-ՀԱՄԵՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՄԵՐ

ակունքի մոտակայքում, և ունի 3688 մ բարձրություն:

134. Սևքար լճակ - գտնվում է Ջեմիլ գետի ակունքի մերձակայքայն և վերջե-բակ լճակի հարևանությամբ:

135. Վահնար գ. - գտնվում է Լակի սարահարթի հարավային մասում Զա-մ-վանից հարավ-արևմուտք:

136. Վերին Գանձեմ գետ - սկիզբ է առ-նում Վերջնալ լեռից: Նրա ափերին են գտնվում Վերին, Միջին և Ստորին Գանձեմ գյուղերը:

137. Վերջնալ լեռ - գտնվում է Գան-ձեմի լեռնաշղթայում և ունի 3711 մ բարձ-րություն:

138. Վերջնալ լճակ - գտնվում է Գան-ձեմի լեռան արևմտյան լանջին:

139. Վերնաձորի լճակ - գտնվում է Քաջքար լեռան արևմտյան լանջին:

140. Տավաթ գ. - գտնվում է Գյուլշեն լե-ռից հյուսիս Դազար գետի ձախափնյակում:

141. Տափ գ. - գտնվում է Գանձաշե-նի մեծ գետի և Եղնիովիտ գետի ջրկիցի մոտակայքում վերջինից հյուսիս:

142. Տափ լեռ - գտնվում է համանուն գյուղից արևմուտք Գանձաշենի մեծ գե-տի ձախ ափին և ունի 2406 մ բարձրու-թյուն:

143. Տերիովիտ գ. - գտնվում է Ապի-վանցից հարավ-արևմուտք Եղնիովիտ գետի աջ վտակի ուղղամուն, վերջինիս գետի ձախ ափին:

144. Տերիովիտ - Եղնիովիտ գետի աջ վտակի հովիտն է:

145. Տերիովիտ գետ - Եղնիովիտ գետի աջ վտակն է, որ սկիզբ է առնում ինոտ լե-ռան հյուսիսային լանջից, հոսում հյուսիս, համանուն բնակավայրի մոտակայքում կտրուկ թեքվում արևմուտք և թափվում Եղնիովիտ գետ:

146. Ռուսուտ լեռ - գտնվում է Մեծնու-նից հյուսիս և Չինջիլանից արևմուտք: Ու-նի 1560 մ բարձրություն:

147. Փաղուտ գ. - գտնվում է համա-նուն լեռան լանջին Բալահովիտ գետի ուղղամունքից հյուսիս:

148. Փաղուտ լեռ - գտնվում է Բալա-հովիտ գետի ուղղամունքի մոտակայքում վե-րինից հյուսիս, և ունի 2175 մ բարձրու-թյուն:

149. Քաջքար գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար լեռնաշղթայի հարավարևմտյան մասից 3631 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևմտյան լանջից: Հոսում է հյու-սիսարևմտյան ուղղությամբ և թափվում Արտեզ գետ:

150. Քաջքար լեռ - շրջանի ամենա-բարձր գագաթն է (3937 մ): Գտնվում է Օծապարի և Մեծնովիտ հարևանությամբ:

151. Քաջքար լեռնաշղթա - ձգվում է Սև Քաջքար լեռից մինչև Ալքըփարմաղ լե-ռը (3551 մ):

152. Քաջքար լճակ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան արևմտյան լանջին Ավո-ծորի մոտակայքում:

153. Օծապար - գտնվում է Գանձեմի լեռնաշղթայում Մեծնովիտ և Քաջքար լեռնաշղթայի մոտակայքում: Ունի 3881 մ

բարձրություն:

154. Օմանեագետ - գտնվում է համա-նուն գետակի աջ ափին Քաջքար լեռ-նաշղթայից հարավ ընկած լեռնակղզում:

155. Օմանեագետ գետակ - սկիզբ է առնում Ալքըփարմաղ լեռնաշղթայում գտնվող Սև լեռան արևմտյան լանջից: Հո-սում է արևելյան ուղղությամբ և՛ միա-խառնվելով Բողալագետին, թափվում Դարիսար (Բարիսար) գետ:

Օգտագործած քարտեզներ և գրականություն

Ցարական Ռուսաստանի բանակային շտաբի հիմն և տասվերստանոց քարտեզ-ների համապատասխան պլանշետներ (հինգվերստանոց-Ռ.7., Ռ.8., թ.7., թ.8., տասվերստանոց-թիվ 80):

Խորհրդային Միության բանակային շտաբի տարբեր մասշտաբների տարզո-րաֆիկ քարտեզների համապատասխան պլանշետներ:

Թուրքական հինգվերստանոց քարտե-զի համապատասխան պլանշետներ:

Ռիզի շրջանի թուրքական ներկայիս տուրիստական քարտեզներ:

Ինտերնետային կայքէջերից ձեռք բեր-ված զանազան բնույթի և մասշտաբի քարտեզներ:

Ս. Երեմյան, Մեծ Դայքը ըստ «Մշխար-հացոյց» - ի, Երևան, 1983, քարտեզ:

Բ. Դարբերյան, Մեծ Դայքը ըստ «Մշխարհացոյց» - ի, Երևան, 2001, քար-տեզ:

ՄԱՐԿԱՆԱԿԱՆ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՎԻԿՏՈՐԻ.
«ՄԱՐԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԴԻՄԵՆ-
ՅԱՆՈՒՆ 1917-1921 թթ.», Երևան (ՀՀ ԳԱՍ
Արևելագիտության ինստիտուտ)։ «Լու-
սակ» հրատ., 2008, - 160 էջ (տպագրա-
ցանկ՝ 300):

ԳԻՐԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՒՄ ԵՎ ԴԵՐԻՆԱԿԸ

Մեծագործությունը նվիրված է վրաց-աբ-
խազական ամենաբնականին պատմու-
թյան ուսումնասիրությանը։ Ժամանակա-
կից Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնա-
հարցը առաջացել է 1917-1921 թթ. վրաց-
աբխազական չկարգավորված հարաբե-
րությունների հետևանքով։ Արդի պատմու-
թյան շրջանում այն մեծ հնչեղություն է
մտք բերել՝ վերածվելով խոր հակամար-
տության։ Ծավալված գործընթացների
վախճանը դարձան 2008 թ. օգոստոսյան
հայտնի իրադարձությունները և Ռուսաս-
տանի կողմից Աբխազիայի անկախության
ճանաչումը։

Ուսումնասիրության ժամանակագրա-
կան սահմաններն ընդգրկում են Ռուսա-
կան կայսրության անկման և Վրաստանի
Հանրապետության խորհրդայնացման
միջև ընկած շրջանը, թեպետ հետազոտու-
թյան տրամաբանությամբ թելադրված մե-
ծագործյալ մեջ հիշատակված որոշ
փաստերը և իրադարձությունները դուրս
են գալիս ժամանակագրական շրջանա-
կներից։ Հատկապես դա վերաբերում է Աբ-
խազիայի կարգավիճակի կայացմանը
խորհրդային պետականության պայման-
ներում։ Ուստի համառոտակի ներկայաց-
վել է նաև Աբխազիայի կարգավիճակի
հաջորդ փուլի՝ 1921-1931 թթ. պատմու-
թյունը, ինչը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ
է խնդրի զարգացման ընթացքը պատկե-
րացնելու համար։

1917-1921 թթ. Աբխազիայի կարգավի-
ճակի հիմնահարցի, ինչպես նաև այդ հա-

մատեցստուն Վրաստանի կառավարու-
թյան վարած քաղաքականության վերա-
բերյալ որոշակի հետազոտական աշխա-
տանքներ կատարած հեղինակները (Ա.
Մեթեշաշվիլի, Ս. Լակոբա, Ջ. Գամախա-

փաստարկներն ու մոտեցումները։ Եվ այս
տեսակետից սույն աշխատանքը նման
առաջին փորձն է։

Հետազոտության պահանջները բա-
վարարելու նպատակով գիտական շրջա-

համայնքի կացության վրա։ Այս տեսակե-
տից արժեքավոր են Հայաստանի Ազգա-
յին Արխիվում պահվող Հայաստանի Առա-
ջին Հանրապետության Արտաքին գործե-
րի նախարարության փաստաթղթերը։ Հե-
տազոտվել են նաև 1917-1921 թթ. Վրաս-
տանում լույս ընծայված պարբերական
մամուլի էջերում տպագրված բազմաթիվ
արժեքավոր նյութեր, որոնց, ըստ էության,
ուղեն սկզբնաղբյուրի նշանակությունը։
Մասնավորապես վիրահայ մամուլում
տեղ գտած վիրահայ ճանապարհորդ-
ներ լրատվական նյութերի ուսումնասիրու-
թյունը մեծապես նպաստում է ինչպես ողջ
թեմայի, այդպես էլ նրա առանձին կողմե-
րի նորոգի ուսումնասիրությանը և նոր եզ-
րահանգումներին։ Կատարված է նաև վի-
ճակագրական տվյալների վերլուծու-
թյունը։

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբան-
ների, միջազգայնագետների, քաղաքա-
գետների և ընթերցող լայն հասարակու-
թյան համար։

**МАИЛАН БЕНИАМИН ВИКТОРО-
ВИЧ. "ПРОБЛЕМА СТАТУСА АБХАЗИИ
1917-1921 гг."** Ереван (Институт Востоко-
ведения Национальной академии РА).
Изд. "Лусакн", 2008, - 160 стр. (на армя-
нском языке, тираж 300 экз.). Моногра-
фия посвящена изучению исторических
корней грузино-абхазских разногласий
возникших в 1917-1921 годах вокруг
статуса Абхазии. Основной задачей ис-
следования является освещение вопро-
сов относящихся к проблеме статуса
Абхазии, но оставшихся вне поля зре-
ния грузинских, абхазских и других ис-
следователей. Кроме того, в работе ряд
существенных положений темы изложе-
ны в новой трактовке. Книга содержит
объемное резюме на русском языке.

ԱՐԵՄՏԱՅԱՅ ԳԱՂՈՒԹ ՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

(Սկզբը՝ 7-րդ էջում)

Անկարելի կ'ըլլայ ազատել զինքը. կը
կատարի, կը փոփոխի եւ ի վերջոյ յամբար-
ժամահ կ'ըլլայ։ Թիֆլիսիսահման քանի մը
տրապիզոնի հայերն մուլա կը կանչեն եւ
զայն կը թաղեն Թիֆլիսի մահմեդա-
կաններու գերեզմանը։ Իր երթորդին
Սոչի կը փախչի կնոջնով, կը պաշտպա-
նուի հայերու կողմէ ամիսներով եւ ի վեր-
ջոյ կը մեկնի ռիմ, իր հայրենակից հայե-
րու մօտ։

Տրապիզոնէ ազատուած կռուողնե-
րը կը տեղափոխուին վերջը Երզնկայի
նակատը, կը գործակցին՝ Մուրատինը։
Ճակատի փլուզումէն յետոյ, կը տեղափո-
խուին Սոչիի շրջանը, ուր եւս կռիւներու
կը սասնակցին։

IX

Ի՞նչ վերապահուած էր Սուխումի եւ
Սոչիի հայուրեան պատերազմէն յետոյ։
Տնտեսական անողորմելի օրէքներու
տակ արտի ցրուէ՛ն այս ու այն կողմ, քե՛
հանգիստ պիտի մնային իրենց տեղերը,
վճարելով չափաւոր վարձերը։

Նոր գրաւուած հողերը՝ Ռիգէ, Տրապի-
զոն, արդէն ռուսական սեփականութիւն
կը հաշուէին եւ ռուս բուրժուակի մէջ մեծ
հետաքրքրութիւն ծագած էր այնտեղի հո-
ղերու մասին։ Ռգեւորուած էին լիմոնի,
նարինջի ալիքներով եւ արդէն հողաբա-
րժիճները ընտրած։ Յամենայն դէպս մութ էր
ապագան եւ ուշ կամ կանոնի հայ ամուրդ
գիւղացիութիւնը պիտի ջջուէր այս շը-
ջաններէն։

Ցարական կառավարութիւնը՝ Կովկա-
սի մէջ ամրացած՝ սկսեւ իր իր հայահալած
քաղաքականութիւնը։ Բացի Կովկասի մէջ
գործ դրած սեղմումներէն եւ անբարեացա-

կամ վերաբերմունքէն, ծայրեն ալ հին
հաշիւներ մէտեղ կը հանդիմանէ ծերա-
կաման հրամաններ կ'ելեցին։ Այնպէս որ
1917-ի Փետրուարեան յեղաշրջումը մեծ
ցնձութեամբ ընդունեցին նաեւ հայերու
կողմէ։ Նեխած ու հակաժողովրդական կա-
ռուցուածք մը կը փչէր եւ անոր փլատկե-
րներ վրայ մորը սկիզբ կ'առնէր։ Անմիջա-
պէս կազմուեցան «բանտորա-գլուխացիա-
կան խորհուրդներ», որոնք մեծ առիճ իշ-
խանութիւնը, իսկ իշխանութիւնը անա-
պարանքով փախուտաւ տուին։

Սուխումի մէջ խորհուրդներու ղեկա-
վարութիւնը անցաւ վրացի-միեզներու
ծնոցը։ Զարգացին մէջ անոնք էին մեծա-
մանութիւն. իսկ Սոչիի մէջ ռուսները էին
ղեկավարները։ Սուխումի շրջանը մեծ
տակնուկայութիւններու շէնթարկուե-
ցաւ. բացի բուշեիկներու կարճատեւ իշ-
խանութենէ, մինչեւ 1921-ի սկիզբը մնաց
վրացական իշխանութեան տակ։

Սոչիի մէջ է, որ իրարու բախեցան հա-
ւերդոյն շահեր եւ 3 տարուան մէջ 8 տե-
սակ կառավարութիւններ իրար յաջորդե-
ցին (ցարական, «ժամանակաւոր» կառա-
վարութիւն, բուշեիկեան, վրացական,
Տէնիքիեան, ազատարար կոմիտէի (կա-
նաչեւերու), Տէնիքիեան ճախնեղով եւ
բուշեիկեան - այսպիսով ծանր կացութե-
ան ենթարկելով տեղոյն հայութիւնը ընդ-
հանրապէս, իսկ գործիչները մասնա-
րոպէս։ Այդ պատճառաւ ալ աւելի կանգ
պիտի առնեն Սոչիի ղեկավարու վրայ,
մասնաւորապէս իշխելով նաեւ Սուխումի կա-
ռուէր անցուղարները։

Սոչիի «բանտորներու», զինուորներու
եւ նաւաստիներու պատգամաւորներու
խորհուրդի» ղեկավարութիւնը սոցիալ-յե-
ղափոխականներու ձեռքն էր։ Նախա-

զանի էր Նիկոլայ Նաուման անուն երիտա-
սարդ զինուորական մը, մաքուր ու զա-
ղափարական։ Կառավարութիւն հիմնելու
եւ աւելի ժողովրդականացնելու համար
զայն, որոշուեցաւ քաղաքացիական հա-
մաձուար իրաւիւնը, որուն պիտի մաս-
նակցէին շրջանի գիւղացիներու, բանու-
որներու, զինուորներու եւ նաւաստիներու
ներկայացուցիչները։

Գործարդի մարմինը, «դեկրետ» մը կը
իրատարակէ, որով համազուտարի ընտ-
րութիւններուն կընճան միայն մասնակցի
ռուսապատկանները։ Այս խտրութիւնը
կը յուզէ զխաղաղապէս հայերը եւ հեռագրով
կը դիմեն ժամանակաւոր Կառավարութե-
ան։ Զէրեցան խտրութեանը մը պա-
տասխանուի, որ օտարահպատակները
վարչական բնոյթ կրող կարգադրութիւ-
ններ եւ գործերու կընճան մասնակցի,
օրէնսդրականներուն ոչ։ Ստիպուած կ'ը-
լանք ձեռնարկ մնայ։ Կը իրաւիւնը Դաշ-
նակցութիւնը երեք ներկայացուցիչներով
մասնակցելու։

Համազուտարին օրակարգին մէջ էր
բացի քաղաքացիական կոմիտէի ընտրու-
թենէն նաեւ շրջանի պարենաւորման

հարցը։ Խօսք առին քանի մը ռուս եւ յոյն
(ռուսահպատակ) գիւղացիներ, Մալդի
լեւոյնի մասերէն, որոնք ճակատեն նոր
վերադարձած էին եւ դառնացած՝ զինուո-
րական կեանքէն, եւ սկսան թոյն բախել
ծխախոտագործներուն վրայ, որ զինուո-
րութիւն չընելով իրենց շահերը պապիւ-
նէն են, սուղ գնով ժխախտ ծախած են,
միւս կողմ՝ սպառնելով Ռուսաստանի ու-
րիշ մասերը շրջանը բերուած պարենը։
Տեսակ մը մակաբորքներ, որ կպած են շը-
ջանի ազգաբնակչութեան, գաւառ եւ լաւ
հողերը, մինչդեռ իրենց մնացել են հեռու-
ները եւ զացցել են արիւն թափելու պա-
տեղազմի ճակատը։

Մեղադրանքները սառնարին ընճած
անտեղի էր։ Մի քանի հազար հայերու
ճակատ երթալը անշուշտ ոչ մի ազդեցու-
թիւն պիտի ըներ պատերազմի ելքի վրայ։
Մնալով իրենց գործին վրայ՝ անոնք պա-
նիցին շրջանի տնտեսութիւնը կայուն վի-
ճակի մէջ, գործ հայաբնիցներն ռուս ան-
գործներու, ի հարկին նոյնիսկ օգնեցին
դրացի ռուս գիւղացիներու տնտեսութե-
ան եւայն։ Բայց ընդհանուր հաւանութե-
ան կ'արժանանայ զանգաղը։

(Շարունակելի)

«Հայրենիք» ամսագիր,
Բոստոն, 1931, յունուար, N3

**«Համաձեւ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական
կազմակերպության խորհուրդը և «Չայն համաձեւական» ամսաթերթի
խմբագրությունը վշտացած են կազմակերպության նախագահ
Իվան Կորաշյանի սիրելի մոր՝
տիկին ՀԱՅԿԱՆՈՒՆԻ ՓԻՐԱՆՈՒԿԻ ԿՐԲԱՇՅԱՆԻ (Կանսուլյան)
(Աբխազիա, Օչամչիրի շրջան, գյուղ Արակիչ)
անժամանակ մահվան կապակցությամբ և ցավակցում են ընտանիքի
անդամներին, բոլոր հարազատներին և մերձավորներին։**

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՄԵՐԱՅԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ։ Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄԱՇԵՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն։
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահանյան պատ. (ՀՀ) +374-10 25 21 26: Գրաձեռն վճարվում է՝ N 031054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարգիչ հեղինակների տեսակետներին։
Լրատվության կամ մեղմունքի դեպքում հղումը «Չայն համաձեւականին» պարտադիր է։ Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից։

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван),
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 25 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan).
«DZAYIN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 25 21 26, E-mail: dzayinhamshekan@yahoo.com